

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

891.79

F85

Oma

ІВАН ФРАНКО.

**МАЛИЙ МИРОН
І ИНЬШІ ОЛОВІДАНЯ.**

НАКЛАДОМ АНТОНА ХОЙНАЦКОГО.

ЛЬВІВ 1903.

**З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під варядом К. Беднарського.**

891.79
F 85
Oma

Того самого автора вийшли:

П о е з и ї :

З вершин і низин (3 кор.), опр.	К.	4.—
Мій Ізмараїд (опр.)	"	2.40
Зівяле листя (опр.)	"	2.—
Із днів журби (опр.)	"	2.—
Панські жарти	"	—.60
Поєми (опр.)	"	1.60
Лис Микита (3-тє вид.)	"	1.40
Пригоди Дон Кіхота (2-є вид.)	"	1.40
Коваль Бассім (опр.)	"	1.60
Абу Касимові капці (2-є вид.)	"	1.—

П о в і с т и :

В поті чола (3 кор., розпрод.)	К.	—.—
Перехресні стежки (3 кор., опр.)	"	4.—
Для домашнього огнища	"	2.—
Без праці	"	—.40
Полуйка (опр.)	"	1.40
Сім казок (опр.)	"	1.40
Коли ще звірі говорили (2-є вид.)	"	—.40
Захар Беркут (2-є вид.)	"	2.—
Добрий заробок (опр.)	"	2.—
Панталаха (опр.)	"	2.—

Д р а м и :

Украдене щастя (2-є вид.)	К.	—.40
Учитель, комедія	"	—.60
Кам'яна душа	"	—.20
Сон князя Святослава	"	—.80
Едіп царь Софокля, перекл.	"	—.60
Майстер Чирняк	"	—.50
Будка ч. 27	"	—.50

Наукові розвідки :

Іван Вишенський і його твори	К.	2.—
Панщина і її скасоване	„	—60
Писання Котляревського в Галичині	„	—15
Карпато-руське письменство XVII та XVIII в.	„	2.—
Студії на полі Карпато-руського письменства I.	„	1.—
Варлаам і Йоасаф	„	4.—
Хмельницина 1648—1649 у сучасних віршах	„	3.—
Слово о Лазаревім воскресеню	„	—50
Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія і його сліди в укр.-руськiм письменстві	„	—40
Забутий укр. віршописець XVII в.	„	—40
Пяницьке чудо в Корсуні	„	—15
Пам'ятки укр.-руської мови і літератури I. (Апокріфи старозав.)	„	4.—
Пам'ятки II. (Апокр. євангелія)	„	5.—
Пам'ятки III (апокр. апостольські діяння)	„	5.—
Галицько-руські нар. приповідки, т. I.	„	3.—
Св. Климент у Корсуні (друкує ся)		
Грималівський влюч у р. 1800.	„	—40
Житє і Слово, 6 томів	„	30.—

Дістати можна в книгарні Наукового тов. імени Шевченка і в книгарні Ставропільського Інститута у Львові.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	VII
Малий Мирон	1
<i>Handwritten</i> ✓ Грицева шкільна наука	17
<i>Handwritten</i> " Оловець	35
✓ Schön-Schreiben	61
✓ Отець гуморист	73
Гірчичне зерно	129
Борис Граб	163

Передмова.

Оповідання, зібрані в отьому томику, в більшій мірі від иньших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних нарисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблісків власного думаня, а кінчачи найвисшими ступнями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях „Отець гуморист“ та „Гірчичне зерно“ переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в иньших оповіданнях сього томика автобіографічний елемент виступає досить живо, то все таки не можна, як се чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень як частини мові автобіографії, бо в усіх крім автобіографічного елементу мають ся також виразні артистичні змаганя, що дбагали ся певного групуваня й освітлення автобіографічного матеріалу.

VIII

Найменше автобіографічного мають ся в оповіданю „Борис Граб“, хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсности. Та тільки діяльність сього симпатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена. Анї я не був Борисом Грабом, анї взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі анї пізнійше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, анї Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом герої сього оповідання підмальовані, так сказати, значно по над їх природну величину. Се було зроблено з огляду на більшу цілість, із якої „Борис Граб“ являєть ся маленьким виривком; та сеї більшої цілости, повісти „Не спитавши броду“, мені так і не довело ся скінчити; деякі дальші виривки з неї я подам іще в дальших томиках отсього видання. Додам тут, про первісний текст нарису „Борис Граб“, друкований у „Зорі“ 1890 р. ч. 9, тут являєть ся значно розширений, власне з огляду на повноту характеристики Міхонського.

Львів д. 20. мая 1903.

І. Франко.

МАЛЫЙ МИРОН.

МАЛЫЙ МИРОН.

1

I.

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішався ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Тай ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледво дочекав ся дитини, і значить ся, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люде“: іде тай розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає головки з бодяків та ластівячого зілля. Серед иньших дітей він несмілий і непроторний, а коли часом і відізве ся з чим будь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Василя — ти доки вмівш рахувати?

— Я? а доки маю вміти? Пять, сїм, парканацять.

— Парканацять! ха, ха, ха! А то кілько парканацять?

— Ну, кількож має бути? Я не знаю!

— Та то ні-кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сїдає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотиреста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю сьвяту беш, е? Ти не знаєш, що земля наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди до дому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівав ся і чого хоче від нього.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упивати ся солодким запахом росистої конюшини та квітчати ся прилипчастими лопуховими гузиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива роскіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавши ся в високий зелений косітник або між густе, лапасте листє надбережного підбілю. Сидить

і вдивлюєсь у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря тай утікають чим борше в свою криївку, немов би закоштували незнати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Миронови плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сїрі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягає ся, — думка починає рушати ся.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дїрка прорізана, що його лиш стілько видно!

Але зараз же в його голові заворушила ся й друга думка.

— Ба а як же воно? Сходить, там дїрка мала; заходить, то й там дїрка. Хибаж дїрка разом із сонцем по небі ходить?

Се не може йому помістити ся в голові і він обіцює собі, що скоро до дому, то зараз запитає ся татуня, яка то в небі на сонце дїрка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути з далека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопив ся, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через

річку, тай нараз зупинив ся. Богато разів уже він переходив через річку, тай нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очи. Він стояв як раз проти сонця і дивлячи ся в воду, побачив нараз замісь плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхає ся до нього, і зупинив ся. Як же тут іти в таку глибінь? І відки вона взяла ся нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики тай чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернув ся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий як був. Се відкритє і втішило і здивувало його. Він почав повертати ся на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавало ся йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочить ся, і зіне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній мов трісочка кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би не був надій-

шов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапив ся до сїна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш до дому?

— Та я хочу йти, але бою ся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут бояти ся? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон.

— А от яка глибїнь!

— Глибїнь? Ади, що не глибїнь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брїд, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осьмілив і Мирона і він перейшов через воду і побіг горі огородом до дому.

— Який се дурний хлопець! Пять лїт має, а ще броду боїть ся, — пробовкнув сусід і пішов до сїна.

III.

коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишає ся сам, але не в хаті. В хаті він боїть ся. Боїть ся „дідів у кутах“ т. є. тїний, боїть ся череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїть ся грубої деревляної клюки вбитої в віконце, що в повалі для пропусканя диму від скипок, якими сьвітять зимою. Мирон лишає ся на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зілечко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітня, або й так собі лежати на приспі та гріти ся на сонці, та слухати цьвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зіле і тата з мамою? — таке питанє

насуває ся йому ні з відси, ні з відти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я того чую?

Йому здає ся, що все те чоловік дїє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і в, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очи. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очи — все чути. Аж ось прийшла думка -- заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудаканя курий, ні кевканя канї. Віднімає пальці — чути кудкудаканє, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудаканє, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили женці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудаканє, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготав ся, а мати остро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою :

— Іди приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женив ся, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадавш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?-. Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудаканє.

— А чомуж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудаканє, а як заткати, то чує шум? -- запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питанє не знайшла.

IV.

А вже найбільша була біда Миронови з тим мисленем! Не вмів мислити, тай годі. Що тільки бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто будь другий каже йому :

— Та чому ти, тумане вісімнацятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучив ся, щоб вимислити а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, тай годі. Бідний Мирон прийшов до того переконав , що він не вмів мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця на серед хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивив ся на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не

скаже. Ні відси ні відти здає ся йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сьміяти ся, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка як ніс її від рота до миски, так таки застила в повітрі враз із рукою. Очи недвижно вперли ся в пустий простір, а далі мимовільно зупинили ся на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тільки рушають ся, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, зирнули ся поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото сьвята Матінка дивить ся, дивить ся, а капуста не їсть?...

Бідний Мирон, хоть і як мучив ся, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що його на силу заставляли думати „так як люди“.

Сьміх, регіт, звичайна нагана матери враз із „туманом вісімнадцятим“, — бідний Мирон заплакав.

— Та щож, коли я не вмію мислити так, як люди! — сказав він обтираючи сльози.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розіве ся з того пупінка? Се й проповісти не тяжко. Лучають ся по наших селах доволї часто такі дивовижні появи. Все у них з маленьку не так як у людей: і хід і обличчє і волосє і слова і вчинки. А коли прийде ся такій дитинї вік жити під тїсною сільською стріхою, без ширшого досьвіду, без яснїйшого знаня, коли від малку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“, то їм і вдасть ся придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібности дитини заніміють і занидіють у завязку, і з малого Мирона вийде кепський господарь або, що гірше, не доразу приголомшена живіть та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвита ся на добро — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на лю-
блячого, і, що головне, не дуже вбогого вітця,
котрий схоче і зможе потягнути ся з остат-
нього, щоб своїй дитині отворити очи і сьвіт,
то тоді — щож тоді? Чи ви думаєте, що доля
дитини стане кращою, так, як звичайно розу-
міють люди кращу долю? Коби не так! У школі
дитина хапати ся буде науки на диво, впивати
ся буде нею, як недужий сьвіжим повітрем,
і скінчить на тім, що перейме ся правдами
науки і забажає перевести їх у житє. І стане
малий Мирон горячим проповідником тих правд,
понесе їх між темних і пригноблених, під рідні
сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його
доля! Навістить він і стіни тюремні і всякі
нори муки та насиля людий над людьми,
а скінчить тим, що або згине десь у бідности,
самоті та опущеню на якімось піддашу, або
з тюремних стін винесе зароди смертельної не-
дуги, котра перед часом зажене його в могилу,
або стративши віру в сьвяту, високу правду,
почне заливати червяка горілкою аж до ціл-
ковитої нестями. Бідний малий Мирон!...

1879.

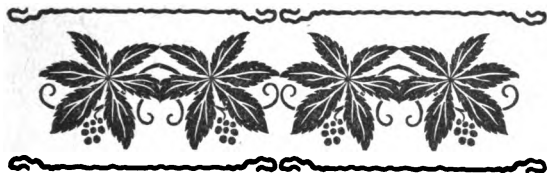

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА.

МАЛИЙ МИРОН.

2

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчив ся барз добре на філософії.

Стара співанка.

I.

уси зовсім нічого не знали про се. Ще того самого поранку, коли батько мав гадеку відвести Гриця до школи, не знали гуси про сей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав троха, почухав ся, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовиско. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але поплентала ся поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць

швякнув її прутом і назвав „лупярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані в загалі ніхто з цілої череди — як їх було двацятєро й пятеро — так ані одно не знало про близьке перенесєнє їх володаря та воеводи на иньше, далеко не так почєсне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, с. є коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця до дому і там віддав його в руки матери, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і не кажучи ні слова попровадив трепечучого в низ вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора зовсім у змінєнєм видї, в нових чобїтках, у новім повстанїм капелюшку і червоним ременем підперезаного, підняв ся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудуваня. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуєною головою, немов хотїв йому добре придивити ся; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушеня, аж в кінці швидко вицокотїла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска! — відмовив гордо Гриць і відвернув ся, немов хотїв сказати: „Еге, чєкай лише, не в такі я тепєр пани вскочив,

щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питане!“ А в тім може й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, з комином на верха. До того будинка йшло багато хлопців, таких як Гриць, або й більших. По за будинком по городі ходив пан у камісельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Видиш оту хагу?

— Видзу.

— Памятай собі, се школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Сюди будеш ходити вчити ся.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуй ся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, аби тебе записав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.

— А ти йди з отсими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов у огород поговорити з професором.

II.

Ввійшли до сіній, у яких було зовсім темно і страшно воняло торічною гнилою капустою.

— Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш але справувати ся, то профессор всадить тебе в оту яму і будеш мусів сидіти цілу ніч.

— Я не хоцу! — скрикнув Гриць.

Тимчасом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засьміяли ся, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— На що? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годить ся, як хто перший раз приходить.

У школі був гомін, мов в улию, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробило ся тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечех. Гриць дуже перепудив ся і зверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сьміхованці-хлопці, що почувши стук, засїли були за дверми і зробили Грицеви таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякали ся, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годить ся! Хто до дверей стукає, того треба по плечех посту-кати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриньочки добрий кусник крейди і подав Грицеви.

— На, дурню, їдж, а борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їдж, дурний, а борзо! — наминали хлопці, а самі дусились зо сьміху.

Гриць почав хрупати і на силу з'їв крейду. Регіт у школі розляг ся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого сьмієте ся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хоцу. А що то таке?

— То ти того не знаєш? Отто дурний! Та то ерусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годить ся кождому їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені воробці, попирскали до лавок, тільки Гриць остав ся зі сльозами в очах і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизив ся до нього.

— Як називаєш ся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілив ся? Га?

— Та я їв ерусалим.

— Що? який єрусалим? — допитував ся професор. Хлопці знов аж дусили ся зо сьміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнув ся по хаті, але не міг нікогого пізнати.

— Ну, ну! Йди сїдай, і вчи ся добре, а єрусалима більше не їдж, бо будеш битий!

III.

Начала ся наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже сьмішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий із заду раз-у-раз старав ся уткнути невеличке стебельце Грицевн в вухо, третій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зо всеї сили.

— На що то микаєс? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщом їсти, — відповів шенеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи буває не здурив його сей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеви мимоволі аж сльози стали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім ó-світі не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо посто разів співучими голосами повторяли: „а-ба-ба-га-ла-ма-га“. Грицеви, не знати чому, дуже се сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом на випередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним хлопаком і хочаби ще ліпше переконатися про се, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіда: „Щому не кличеш галамага?“ Аж тоді бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечех.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили? — спитав батько, коли Гриць у полудне вернув до дому.

— Вцилисьмо ся „а баба галамага“, —
відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не вхо-
дячи в те, що се за така дивовижна наука.

— Таже вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуй ся! — захопив
отець. — Як тут у селі вивчиш ся, то підеш до
міста до більшої школи, а відтак вийдеш на
попа. Жінко, а дай но йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будучину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що ліпше зробить, коли відбере його до дому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав до дому як раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на пам'ять і не раз навіть у сні з уст його вилітало се дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, якого йому не судило ся переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішались ся перед його очима і він ніколи не міг спізнати їх з лица, котре *ш* а котре *т*, котре „люде“ а котре „мисліте“. Про читанє вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його

непонятливости, чи в кепськім навчаню професора, сего не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30 і всі вони підчас того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільнять ся від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“ та „попідволосників“, і як покажуть ся знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастійше думав про се. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Наконець змилував ся Бог і післав місяць липень, і змилував ся батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба, — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперези ся личком, візьми лупку на голову, та жени гуси пасти.

— Ба! — сказав радісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і сим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиску, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипав ся порохом. Про гусий він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нераз їм лучило ся зайти в царину і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того нещасте кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті; важко прийшлося иньшим розлучати ся з ними. Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечности припав бездушного трупа за лапу до тоїж хворостини, волік його так

через ціле пасовиско, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані страти череда сего року була більша ніж торік. Дякувати білому гусакови і гривій гусці, тай ще двом чи трьом молодим її донькам, череда сього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появилася між ними з прутом, знаком своєї намісницької влади, зразу всі очі звернулися на нього і тільки один німіючий сик здивованя дався чути. Але анї білий гусак, анї грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і трепотанєм крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не, віриш, дурню? — крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли громадячись коло нього иньші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулував їх питанє Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобув ся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним голосом, випростувавши ся, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись до Гриця додав, немов аби його ще більше пристидати :

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що коштувала його рїз науки!

— Чому вони його до школи не давали?
— подумав собі Гриць і пігнав гуси на толоку.

ОЛОВЕЦЬ.

Прошу ніяким сьвітом не думати, що се я розповідаю видумку, або що напис на заголовку сеї повістки — яка небудь метафора. Ні, діло справді йде про оловець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цілі завдовжки. А в тім як хто скаже, що півчетверта цяля, то також не піду з ним до війта судити ся. Але то знаю добре, що чотирох цілів завдовжки не тримав. Се міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничане, „побожити й заскарити ся, на чім сьвіт стоїть“. Півчетверта цяля, не більше, задовгий був герой сеї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачили ся з ним останній раз, се є, як я бачив його, бо він своїм затемперованим носиком хибаж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора

дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжкам, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шіснацяти літ, — доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля. А я не забув про нього, про півчетверта цяля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто, з срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто остро, а не надто й тупо, — саме стільки, кілько потрібно для сільського школяря.

В таким виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвірю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали з рана школярі. Се був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорі часті, видні тільки по діаментовім блиску, коли в них заломався соняшний промінь. Оловець не застряг у замерзалім іскристім снігу, а лежав зовсім на верха. Його жовта політура полискувала до сонця, а срібні букви „Mittel“ видніли ся з далека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, заострений носик до стін школи, немов силував ся вказати кождому прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, аби його виняти з тої хоть гарної але

дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармідер хлопців, що дожидали пана професора.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, як би вам лучилося побачити такого Mittel'a і то в подібнім не зовсім для його „чина“ відповіднім положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли-б його і сховали по prostu до кишені. Інші 10% запевно навіть не схилились би по нього.

Я, признати ся щиро, належав до тих 90%, с. зн. не підозріваючи нічого злого в олівці, схилив ся по нього і не маючи ніде при тлі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так се те, що я вельми втішив ся своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятуцим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порекало під натиском моєї руки. А тепер нараз — я знайшов оловець! Тай ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусь-нув його до торби, немов боячи ся, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій

операції була та, що мені й через голову не перейшло, аби котрий школяр міг був його згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тут у нас школяр губить олівці! То мусів Бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора, — ну, певно то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може то був Жнд гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що сей оловець лежав тут іще від торік і ніхто його бідного не видів. А може він упав у ночі з неба враз зо снігом? Аджеж бабуня казали, що нераз жаби падають із неба; чомуж би й олівці не мали падати? Так міркував я йдучи через подвіре до школи. Щож, хиба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його стать, одним словом, моя фантазія мов мотиль коло квітки, невпинно крутила ся й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяря, і що, значить, мені прийдець ся віддати його назад властителеви.

В класі повио вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи

не йде професор. Інші, сміліїші ходили по класі, били ся, тручали ся поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматкою, котра служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Се мене дуже впадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуєчої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру, і весь затремтів — не знаю, чи з радости, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почала ся наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почав ся по давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаю ся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчать ся, сваволять і товчуть ся по давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближуєсь до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то то будеш у шкіру брав! А ще як мені скаже професор бити, ну, май ся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить

нераз подрочити ся зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не бою ся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчив ся. О, ще й як навчив ся! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибках вікон, покритих густою росою?

— Ну, ну, не дуже ти жури ся моїми рахунками, — відповів я Степанови. — Уважай лиш, аби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанови також жартом, з усміхом, ласкаво, — а відповів якомсь так злісно, гризко, таким понурим голосом, що аж самому стало погано! Ба, я чув навіть, як ціле мов лице налило ся кровю. Степан стояв хвилю передо мною і не кажучи нічого більше, дивив ся на мене зачудуваним поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризко відповів йому? За що засмутив його? Він же-ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гнівати ся на нього!

Такі мисли шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, осьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка, у котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз у раз із собою. Сте-

панів батько давнійше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі иньші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий, сильний мужчина, з понурим лицем, раз у раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якось бояв ся його і вважав його жорстоким чоловіком. За то малий Степан весь удав ся в матір, тиху, лагідну жінку з ладним іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то нераз стоячи за плотом на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, аби бодай на хвилю забігти до Степана, побавити ся з ним. Правда, ми нераз і сварили ся, як звичайно діти, але ніколи не на довго. Я, горячийший до сварки а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин — а Степан, усе однаковий, усміхав ся так любо, немов хотів сказати :

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, по що я тепер розгнівав ся на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівав ся на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стндав ся чогось, сам не знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули з далека дотик олівця, тоді

знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилию про Степана й його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почала ся година наукова і поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота висока і страшна наука відбувала ся таким способом, що професор викликавав одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі иньші хлопці мусіли ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз у раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належить ся.

Перед рахунковою годиною почув я в остатній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання й відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що се таке. Та все таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушив ся в мині. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячи, бо в загалі писане чи то цифер чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з під моїх рук виходили криві, гачковаті, розлізлі, тає

що звичайно подавали на старий пліт, у яким кожний кіл стримить у иньший бік, а хворостини півперечні стримлять самі по собі, не можучи здібати ся з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнув ся на мене. — Ах, ти тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряди премудрости в обох руках, відтак підвів праву як міг до гори і ледво дістав до половини таблиці. Завдане, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходило ся писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючи ся пальцем на шибках у писаню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній а відтак долішній каблучок. Так я й навчив ся писати дома, так само взяв ся й тепер дряжачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастє, рука дриголить, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоть і як мучу ся тиснучи крейду до таблиці, то проклятуці штрихи все виходять такі худі та

тонкі, що ледво їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертаєть ся до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і обливаючись холодним потом берусь писати 5, розумієть ся, знов після власної методи, с. е зачинаючи з долини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближше до мене, — як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штриха на таблиці. Пятка подабала радше на 5, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти пороссяча почеревино! (звичайний титул, яким професор іменував школярів), — то ти не знаєш, як пишеть ся 5?

І не ждучи відповіді на се питанє, професор одною рукою захопив зі столика широку лєнїю, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по клясі. Долоня моя налила ся кровю і стала якась ніби грубша, а по під шкірою немов мурашки забігали. Я, з малу твердий на біль, не заплакав, тільки скривив ся.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пише ся 5, — от так! — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав на сам перед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці такуж саму

(може не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилину. Чвірка вдоволила його і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, котрі на пів з усміхом, а на пів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися до долу, мов жито від вітру похилилося до долу пристигаюче, важке колосся.

— А ти старосто як написав 3? — питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляскає по ладі.

— А то що на верха, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляскає по ладі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я.., про... прошу пана професора — чути крізь сльози голос Степана Леськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я десь оловець загубив.

В тій хвилі з мови руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів.

Ніяким сьвітом! А все таки при тих його словах я так запудив ся, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з моїх рук. Щастя мое, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так — крикнув професор, — загубив? Постій-но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, Господь знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дни тому дуже сварив ся з Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки, аби за вітця пімстити ся на хлопцеві; а крім того ми бачили, що сьогодні професор троха паний, і що, значить, без бійки не обійдеть ся.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець видео знав, що його жде, і не швидко рушав ся; професор ухопив його за довге, біляве волосє і виволік на середину.

— Тут стій! А ти — обертаючись до мене — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я лекше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по друге тому, бо думав собі, що чень уже Степанови не буде нічого за оловець, коли його професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати

вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом дитував професор Степанови цифри, як лютився видячи, що Степан пише добре, я чогось бояв ся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені в нутрі, що коли буде що злого Степанови за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри тай пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивить ся на нього, аби зловити його на чім будь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзиваєть ся Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в остатній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачи стоїть при таблиці і мене шмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближав ся з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі вхопив Степана за волось, перевернув

його на крісло і почав що сили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачить ся, тільки дужше дразнив опянілого професора.

— Аби ти знав на другий раз як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильнійше засвистала, оперізаючи тіло бідного Степана.

Що діяло ся зі мною в тій довгій, страшно важкій хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів оловець у мене, що я знайшов його і не віддав Степанови. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов зелізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, острый біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчили ся і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що не вважаючи на гробову тишу ніхто в клясі не чув мого хлипаня.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посивіло з натуги, пальці судорожно впили ся в професорові коліна, ноги кидали ся в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку

Степана стрясав і здавлював трицять дитинячих серць у клясі, витискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! — що діяло ся в мені підчас тих страшних хвиль, які чутя перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої сугави, які мисли шибали по голові. Та ні, — мислий не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шіснацятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачить ся мені, що вона на довгий час оголомшила мене, мов удар каменем по тімю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кожній низшій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, котрих нерви від маленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дисципліна.

В кінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотив ся на поміст. Професор, червоний мов бурак, кинув різку і сів на крісло, з котрого іно-що скотив ся Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілій клясі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледво-ледво підвів ся на ноги і став, держачи ся рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезив ся троха і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпати ся не добре. Думка про се ще гірше дразнила його і він схопив ся і почав мовчки бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітий, чи до не-присутних ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертаєть ся до нас і кричить:

— До дому!

Але й се, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнене від ваготи шкільної премудрости, тепер немов до глухих було сказане. Тривога й непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чутя. Треба було аж другого, голоснійшого викрику професора, щоб усї встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушили ся з лавок і почали виходити з класи, то діяло ся се без звичайного шуму й товквітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли.

Кожний чув себе щось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий остатній, ледво переступаючи ногами. Я бояв ся і стидав ся чогось так страшно, що рад би був у тій хвилі запасти ся під землю. Не знаю, хіба розбійник по сповненім убійстві чув таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвилі не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі його біль, — ні, я терпів не менш його, — а тут іще той проклятий внутрішній голос раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його оловець я знайшов! І що би, бачить ся, на такий спосіб природнійше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видасть ся, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і стидом, було зовсім неможливо се зробити. І не то, щоб тепер іще я бажав заховати той оловець для себе, — де там! Він тепер ваготів мов камінь у моїй торбі, пік мою руку з далека, — я тепер ніяким сьвітом не був би дітенув ся його, не був би поглянув на нього! Ще як би хто був силою вирвав у мене торбу і витряс із неї все, так щоб і оловець випав, а Степан відтак міг його взяти, — ах, як би

я був радував ся такому випадкови ! Але так не стало ся, — та й не до того було школярям.

Скоро лиш із кляси та з професорського подвіря, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець ; деякі голосно відказували на професора, инші жалували Степана і говорили йому, аби конче пожалував ся татуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив, — хлипав Степан. — Але що мені тепер та-атуньо скажуть ! Іно що мені поза-авчора купили в містї, а я-а загубив. Ой-ой-ой ! — заплакав бідний хлопець, що бояв ся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бій ся, — потїшали хлопці, хоть певно ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач ! — відповів сумно Степан. — Та вони мене за-абють за оловець ! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за нього в містї... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш !... Ой, ой, ой !...

Я не міг слухати тої бесіди. Кожде Степанове слово кололо мене, мов бодяки. Я побіг швидко до дому, весь дряжачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бив ся з хлопчиськами ! — крикнула при моім вході на мене тітка, — що такий приходиш задиханий, як той

пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуждо якась несосьвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“, — бодай се можна було сказати про її язик, який не любив ніколи „дармо хліб їсти“ і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сїв їсти, не кажучи й слова. Попоївши, я сїв коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учити ся, що там на завтра було завдано, — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого се йде. Я силував ся не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лица раз у раз сунули ся мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, аби раз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я бояв ся поглянути на торбу з олівцем, немов се була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучив ся, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сні снили ся мені в ночі, як я кричав, утікав ніби, ховав ся, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і з великим написом „Mittel“ на хребті, як мене кололо терне з жовтою бли-

скучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці, — се також нехай тоне в криниці забутя. Досить того, що вставши рано я був мов збитий або зварений у поливанні, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метав ся та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питанє страшно перепудило мене, немов би хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та..., каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула з боку тітка. — Ну, та що там такого стало ся із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь оловець, що ледво живий приліз до дому.

— Та який оловець?

— А во, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор паний, тай нуж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чувте, ледво бідний хлопчиско до дому доліз. А тут іще прийшов тай повідає, а ста-

рий медвідь сказив ся са бий дитину! За во-
лося, та під ноги, та обцасами!... Господи!
Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледво
водою віділляли, тепер, важуть, лежить, ру-
шити ся не може! Що то, так дитину ска-
тувати!...

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакав
ся в голос і перервав його бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачуду-
ваний.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — кри-
кнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я плачучи,
але хлипане не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко
ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів оловець!

— Знайшов? Де? коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — про-
говорив я вже сьмілійше.

— Ну, і чомуж ти не віддав Степанови?

— Я не знав, що то його, а він не допи-
тував ся.

— А потому, по школі?

— Я... я бояв ся.

— Бояв ся? Та якого дідька лабатового?
— спитала тітка, але я не відповів нічого на
те питанє.

— Ну, і деж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і виняв нещасливий оловець. Я не сьмів позирнути на нього.

— Ну, дивіть ся, люди добрі, тай за таку дурницю так хлопця збили! Поцезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені без мові волі по лиці, хоч на душі стало далеко лекше.

Того дня і цілий слідуючий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго й професор: вуйко догадував ся, що певно його старий Леськів мусів добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнав ся, — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер бояв ся з ним здібатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне, — яким важким докором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачив ся з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у мойй душі, — але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по да-

вньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його оловець у себе і став ся причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

„SCHÖN SCHREIBEN“.

У просторій другій класі нормальної школи отців Василян у Дрогобичи тихо, хоч максимум. Наближає ся година „красного писання“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькови ще й доси здає ся, що він економ; хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітує ся хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власти такого вчителя, дрозжать наперед і „красне писання“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивує ся, чому се нараз так тихо стало в клясі, коли один смільчак, висланий на корідор на звідини, вбіг до кляси і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвилі тихо стало в клясі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав його до другої нормальної кляси у отців Василян, і нині перша година красного писаня. І хоть на селі він у писаню був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все таки він дитина, не йому журити ся наперед тим, чого ще не знає. Він здивував ся, чому се нараз так тихо стало, але про причину не сьмів допитувати ся нікого зі своїх сусідів — він же з ними доси дуже мало знайомий. Тай зрештою його се й не багато обходило. Серед тої, для иньших страшної й тривожної тиші, він тим вигіднійше віддавав ся найлюбійшому занятю — думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, аби він тужив за нею: він знав, що що понеділка побачить і батька й матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде до дому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красоті

природи, що розцвітала в його уяві серед сїрих, холодних стїн Василянської школи, і не думав про погрозу, що наближала ся над клясу.

— Ба, а ти собі чому не прилагоднш скриптури до писаня? — запитав стиха один сусїд Мирона, стусаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немилу збуджений зі свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писаня! — повторив товариш і показав Миронови, як покласти скриптури, як каламар і перо, після приписів пана Валька.

— Іде вже, йде вже! — пронїс ся шепїт по клясї, мов при наближеню якого грізного царя, коли на корідорї залунали кроки вчителя „красного писаня“. Швидко потїм отворили ся дверї кляси і Валько вїйшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсїм не пригадував нїякого царя. Се був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волосєм на круглїй баранячїй головї, з рудими короткими вусами і рудою гіспанською борїдкою. Його широке лице і широкї, міцно розвиненї вилицї враз із великими, на боки повідгнаними ушима надавали йому вираз тупої упертости й мясоїдности. Невеличкї жабячі очи сидїли глибоко в ямках і блимали відтам якось злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою дверї кляси і помахуючи тростиною,

в игинчастою паличкою. І від того крику, немо від вітру хмарної літної днини хиляє ся разом колосе жита, так само похилили ся до долу голови вісімдесяти пяти школярів над писемними, синьо та червоно поленіюваними скриптурами. В руці у кожного школяря тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до кляси і вдивлював ся в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на нього Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернув ся і зложив своє тіло в таке положенє, в яким уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнув ся і почав писати. З разу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці й до цілих речень, як на примір: „Бог сотворив сьвіт“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знанє красного писаня в численних викрутасах та довгих як сьвіт, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступив ся, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувши ся до трепечучої кляси, крикнув грізно:

— Писати !

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчила ся, — тепер починала ся його економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, аби страсти з них учений крейдяний порошок, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить з гори за добычею, так і він озирлючись по класі, зійшов із підвисшеного градуса і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школяр. Він увесь у поті, нагнувши ся над скриптурою, працював зо всеї сили, аби вдержати перо в дряжачих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрожала, кручки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, — навіть перо непослушне що хвиля крутило ся в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівало ся чогось і бажало як найшвидше з них видобути ся.

Валько став над ним, мов кат на душею, і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядати ся його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі його тростина і оперезала змиєю плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, стрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питає Валько.

— Вмію, вмію! — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому силує ся писати погано, чи може з великої любови до його тростинки.

— Ну, то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавши ся, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім йому й байдуже було до тих плодів, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очи його вже звернули ся в другий бік і в другім куті класи вигляділи иньшу жертву. Там сидів Жидок, котрий по старинній привичці свого роду писав у задгузь, силуючи ся виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів „сот Бог а з к сир“. Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако,

але нова, неготова ще, зачата від кінця вколола Валька в очи.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до Жидка.

Валько всіх Жидків у клясі кликав „Мойше“, — хіба що се були сини богатих міських „тузів“, перед якими він мав великий респект. Жидок, на прозвище Йонас Туртeltaвб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знитив ся і скулив ся як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготав ся Валько, призираючи ся Жидковому писаню.

— Пане професор... — зачав Жидок і запяв ся.

— Ходи сюда!

І не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, вся кляса голосно зареготала ся, хоч усякий і собі тремтів та кулив ся. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранови вєсмїхнути ся, а всі, що стоять під його гнетом, будуть реготати ся без огляду на те, що регочуть ся власне самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув Жидкови крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь.

На ново зареготала ся кляса, всміхнув ся Валько, але зараз же завёрсило ся його лице, він обернув ся до остатної лавки, де сиділи самі найбільші і найдужші хлопці і крикнув :

— Ану, дайте но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залéбонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-посіпаки, і повели на градус. Тихо стало в клясі. Замість сьміху блідість виступила на всіх лицах, — тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін Василянського монастиря.

— Досить із нього! — сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши се високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по клясі і знов посипали ся удари його тростинки по плечех та по руках бідних хлопців.

Яке вражінє зробила ціла ота наука на Мирона, сього сказати годі. Він раз-у-раз дрозжав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутило ся в очех, мов серед бурі. Йому так і мерещило ся, що й його не мине ота буря, що кождий удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова й стрічки скакали перед його очима, надували ся і переплутували ся, виглядали ще поганійше, ніж були на правду. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон стрепенув ся, вхопив за перо, та-лапнув ним у чорнило і поволік по папері мов гура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревновав Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз?

Мирон зачудувані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалив ся на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обіляла його лице.

— Підойміть його! — крикнув Валько. З задної лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилику парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держала ся на в'язах і хилила ся до долу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів „цензор“, найстарший віком і найдужший силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхати ся сюди! — проворкотів Валько. У нього відлягло від серця. Він зачав був троха побоювати ся свого вчинку, але хлопський син, — значить ся, можна його бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімне ся.

Валько не помилив ся в своїй рахубі. Ніхто не впімнув ся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а став ся першим насінєм обуреня, погорди і вічної ворожнечі против усякого неволення та тиранства.

1879.

ОТЕЦЪ ГУМОРИСТ.

I.

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців Василіян, славу гумориста. То чесна, щира, отверта душа, що в кожде товариство вносить якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садить ся на дотеп, як се чинять иньші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сьміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого сьмішного. Така вже якась золота душа в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до мелянхолії як до веселости накліннім чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще мабуть перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти школярі, скінчивши другу клясу, мали роз'їжджати ся на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катихит о. Красіцький, сказав нам :

— Ну, на другий рік будете мати господарем кляси о. Телесницького. Золота душа! Буде вам добре з ним. Одного лише бою ся, щоб ви, такі урвителі, не надуживали його доброту та не розвезли ся як циганські пуги.

— Ні, ні, ми сього не зробимо! — кричали ми радісно, і в тій щасливій надії розіхали ся до домів.

Слідуючого шкільного року третя кляса нормальної школи була незвичайно численна. По інавгураційнім богослуженю нас завели до великої кімнати, цензор Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших на переді, а більших на заді; одна лавка, що стояла окремо за залізною печею, боком до всіх иньших, лишила ся порожня. Ми й не допитували в цензора, чому се так. Ми не дармо були третьоклясники, і знали, що се по давно заведеному ще Єзуїтами звичаю „осляча лавка“, так сказати, карна кольонія кляси. Кому то доведеть ся заселити її? Та я сумніваю ся, чи хто з нас у ту хвилю думав про се. В клясі було шумно, весело; вакаційне повітря ще не вивітрило з наших голів, а до того надія на такого доброго господаря кляси окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сьміяли ся, деякі ходили по середині, і навіть сам цензор Заяць відложив на бік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офі-

цьяльно іменований цензором, бо се залежало від нового господаря кляси.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок оповідуючи початок години, залопотіли в коридорі поквалні кроки якихось запізнених школярів, почули ся якісь крики, стуканє дверима, і в клясі залягла тиша. Чути було клекіт торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики Жидків: „Свіже сьїріки!“ квик поросят та скрип бойківських немазаних, щиродеревляних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цвьяшка залізного. Діти в клясі вже не важились говорити голосно ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотанє, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить по середині та глядить, чи всі сидять у такім порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! — командує він — Пет! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стуканє кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Близше, близше до дверей нашої кляси... ось нараз відчиняють ся двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошковата фігура з широким, видовженим якомсь наперед, мов конячим лицем, чорним мов щітка наїженим волосєм, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборідєм,

на якому видно було стернянку чорного, твердого волося. На фігурі чорна ряса, переперезана чорним, широким поясом, але роблена якось мов не на його міру, здавало ся — за широка на нього, так що його худе тіло телімбало ся в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе вражіне не то голодного, не то хорого чоловіка. Жерела веселости, тої що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кожного позирку, кожного руху, кожного слова нашого катехета о. Красіцкокого, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці! — промовив о. ректор велівши нам сісти — говорив, розуміть ся, по польски, бо се тоді, *nota bene*, ще за так званої германізації (се що тут оповідаю, діяло ся в 1864 році) була — не знаю чи з гори наказана, чи з власної привички заведена урядова мова в школі оо. Василіян, — маєте тут нового вчителя і господаря кляси, о. Телесницького. Буде вас учити польської, руської й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, аби мені не потребував жалувати ся на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикροсти. Ну, отже! — І з сим словом, яке від біди мало заступати німецьке „also“, що ним о. Барусевич любив сипати що хвиля в своїй зви-

чайній, байдуже, чи польській, чи руській розмові, він подав руку новому вчителю, супроводив його до ступнів „градуса“ — підвешеної дощаної платформи, на якій стояла з одного боку, ближше дверей, учительська катедра, а з другого, ближше вікна, чорна таблиця, — і відповівши кивком голови на наш поклін, виявлений повстанем із місць, вийшов із класу.

II.

— Ну!

Се було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої ряси розвернули ся і під нею видно було чорні, брудні штани впущені в високі холяви чобіт. І хоча голос його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселости, то про те ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготали ся радісним, дитячим сьміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу свої реверенди, а потім зирнувши остро по клясі озвав ся :

— А то що? Чого сьмієтесь?

Ми затихли.

— Хиба я вам позволив сьміяти ся? Хто вам позволив сьміяти ся? — допитував він остро позираючи по клясі.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катихита, на яких було повно жартів та сьміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сьміх якимось злочином.

— Я тут господар кляси! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатись навіть дуже гумористичною. — Памятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сьміяти ся, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в клясі всьміхав ся.

— Halt! Ти там! Як називавш ся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сьміхуна.

Ученик сказав своє ім'я й прозвище.

— Ти чого сьмієш ся?

— Я не сьмію ся.

— Як то ні? Адже я бачив.

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сїдай! А на другий раз пильнуй свої „хотячи“, бо я заставлю тебе нехотячи й заплакати.

Почав ся звичайний порядок першої години: укладане катальога, знайомлене вчителя з учениками, розсаджуване по місцях. О. Телесницький зрештою що до сього остатнього пункту на разі прийняв розсажене доконане цензором Заяцем, при чім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повіймали книжки. Вчитель ви-кликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тимчасом широкими кроками ходив по класі, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читаню, підхапував насмішливо помилку, повтаряв її на різні лади, стараючись довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Géssell! Der Gésell! — кричав він. — А може там є der Gisell, der Gósell, der Gásell, га? Ану подивися!

— Ні, нема, тільки der Gésell.

— Тільки der Gésell! Га, га, га! То диво. А може там є der Geséll?

Хлопець, що доси не знав, чого зупиняється о. учитель при сьому слові і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентуєся німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано на вчителя і мовив несьміло:

— Та... я не знаю. Може й der Geséll.

— А видиш! Нарешті доглунався! Ну, отже: der Gesell! Читай далі.

Коли-б ми були старші тай розумілися на психології, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гу-

мору о. Телесницького була іронія, той гризкий плнн, що тече з жовчевого успособленя, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, в хорого організату або з хорої душі. Ми, розумієть ся, тоді не вмїли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького, то не для нас страва, що в ньому криєть ся щось злобне та завидюще, щось таке як той демон, що нічу кидав ся під ноги пішохода і звалює його на землю, або стромляє кимаче між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувсь або колесо зломало ся. Сей злобний, оприскливий гумор, що вибухав радістю лиш тоді, коли хтось із нас сказав дурницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та дусив їх. Та се були лише початки, зглядно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III.

Нерші дні шкільної науки йшли сяк-так. О. Телесницький кричав, сердив ся иноді, говорив кпинами та насьміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпливости, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замість пояснень часто мали „паца“ а замість добродушної терпливости різки, — і о. Телесницький міг видати ся нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від иньших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він поки що не виправдив. Навпаки, він робив ся день від дня якийсь похмурійший та понурійший. Здавало ся, що він хорий, що йому чогось не стає; його лице видавалось иноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитости він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядав ся довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одно. Хоча се була третя кляса нормальної, по теперішньому людвої школи вистшого, міського типу, і ми ледво дійшли в граматиці до деклінацій та конюгацій, то все таки ми, особливо ті, що мали бистрійше око і не дрімали в часї науки, мали нераз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для сього низесенького ступня розпоряжав замалим засобом знаня. Арифметичні задачі, подані в нашім Rechnungsbuch-у, робили йому трудности; навіть з відмінами слів, з німецькими родівниками та з розріжненнями частий мови він не все вмів дати собі ради.

Одна з таких його помилок привела мене у-перве в конфлікт з о. Телесницьким. Ученик, що сидів обік мене, викликаний з німецького, мав перекласти реченя: Im Sommer herrscht grosse Hitze. Він переклав по польськи: W lecie panuje wielkie gorąco. Далі йшло реченя: In der Hitze spazieren ist schädlich. Ученик зацукався.

— W go... w gorą...

— Ну, що? Як же буде: In der Hitze?

— W gorącem.

— Як, як?

— W gorącu.

— Га, га, га! Як, як?

— W go... go... gorącości, — пробулькотів збитий з пантелику хлопець.

— Га, га га! — зареготав ся о. Телесницький. — Як ти відміняеш, як? Ану відміняй за порядком!

— Gogaço, gogaça, gogaçesumi...

Знов вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняеш gogaço?

Хлопець не знав, що відповісти. О. Телесницький став перед ним.

— Ну, ну! Після якого взірця? Так як tato?

— Ні.

— Ну, то може так як мама?

— Ні.

— Так як osiol?

Хлопець скривив ся. Мовчав, але правою рукою почав утирати собі сльози.

— Ну, що-ж, не видобуду з тебе? Осле, алеж gogaço відміняє ся так само, як zimno. Отже семей відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від gogaço?

— W go... gogaç...

Вірне почуте мови у хлопця бунтувало ся против тої паралелї. Він розпучливо озирнув ся довокола, а нарешті промовив рішучо:

— W gogaçsze.

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що сей поневолі витягнув високе „ай“, і крикнув:

— Алеж „w gorącie“, тумане! W gorącie!
W gorącie! Запам'ятай собі се.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

— Ну, а ти чого хочеш? — запитав о. Телесницький.

— Прошу отця професора, gorąco не відмінює ся, — випалив я.

— Як то не відмінює ся?

— Gorąco, се не іменник ані прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відмінюють ся.

— Так? — протягнув о. Телесницький.
— А „zimno“ що таке?

— Таксамо прислівник.

— А „zimno“ відмінює ся чи ні?

Я став мов розбрікане теля, що стукне ся лобом о стіну.

— Відмінює ся.

— А бачиш! А як же ти перекладеш: die Hitze?

— Ura!

— Га, га, га! — зареготав ся о. Телесницький. — Упав, упав, упав! — і повтаряючи се слово кумедним руським виговором він бігав, майже скакав по клясі. — Га, га, га! Упав! Ну, будеш ти в мене упав! Пам'ятай, від нині ти називавш ся упав! І щоб не забудь, то сядь собі ось тут! Ану, забирай ся з сього місця! Перенеси ся до тої лавки, там коло печі!

І він показав осяччу лавку. А сам побіг до таблиці, вхопив крейду і на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами UPAW.

— Тут маєш сидіти, де твоє нове імя написано! Ану, марш!

Я не знав, чи плакати, чи соромити ся, чи випрошувати ся. Я, сказавши правду, не розумів ситуації, і мовчки переніс ся на своє нове місце. В класі зробив ся невеликий гамір; дехто сьміяв ся; иньші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи се був дотеп, жарт о. професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV.

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив в повні свій талант. Се був талант *sui generis*, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестованя допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня підчас години, не знати як і відки в руках о. Телесницького появилася невеличка тростинка. Тонкий, може на пів метра довгий шматок звичайної іспанської тростини. Ми не бачили, щоб він уходячи до кляси мав її в руках. Аж підчас годин — здається, підчас німецьких вправ, не знати як і відки вона появилася у нього. Мабуть була доси захована в холяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважали її появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він диктуючи зі звичайним своїм розмахом ходив по клясі, ми почули легкий свист. Тільки тоді смілійші зирнули на о. професора і побачили в його руді тростинку.

Розумієть ся, від сього педагогічного знаряду не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинили ся в писаню; навпаки, можна сказати, що сей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писаня, більшого замилюваня до мудрости диктованої о. Телесницьким.

Але в самій поставі, в голосі, настрою та успособленю о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очи відзискали блиск, його рухи живість, елястичність та свободу. Від часу до часу він усміхав ся солодко, очевидно любував ся якоюсь думкою, може якимись споминами, що будили ся в його душі при свисті тростинки. А скінчивши диктоване він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і не кажучи ані слова хльоснув його з усеї сили по зігнутих до писаня плечех.

— Ой-ой-ой! — скрикнув не так може з болю, як із перестраху хлопець.

— Га, га, га! — зареготав ся над його головою о. Телесницький. — А ти як написав vergeben?

— F-e-r-g-e- — слезбував ученик.

— А фау! а фау! а фау! — навчав о. Телесницький, покріпляючи кожду научку новим ударом тростинкою по плечех.

— Та я вже знаю! знаю! знаю! — кричав хлопець.

— Тепер знавш, але се тобі на завтра, на послізавтра, і присно і во віки віком амінь! — зажартував о. Телесницький по руськи і далі періщив бідного хлопця, а сам реготав ся мов божевільний.

— Прошу отця професора! — благав ученик крутячись на місці, а далі дав нурка і сховав ся під лавку.

— Зараз виліз! — кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець професор мене забють! — говорив переляканий хлопець з під лавки.

— Не бій ся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в тій хвилі о. Телесницький кинув ся на нього, спіймав за волосє і почав товкти його головою до лавки.

— Се за те, що ти ховав ся! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі. Маєш мені носити їх до завтра. Га, га, га! Не сьмії ані змити, ані стерти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми діти помертвіли з разу, почувши свист тростинки та ляск ударів. Ми думали, що бите оавірить учителя, розсердить, розлютить його. Але де там! Доконавши сього огидного знущання над хлопчиком наш учитель був веселий, усьміхав ся, жартував, мало не підскакував ходячи по клясі.

— Отже то аби ви знали, — говорив він докторальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне стало ся, — що vergeben, verjagen, verzeihen, verleihen і иньші подібні слова мають на початку v, а не f. Хто ще знав таке слово?

— Verdrehen! Verderben! Vermindern! — лунали глоси з ріжних лавок.

— Fertig! — сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що? — схопив ся о. Телесницький. — Хто то сказав fertig?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пише ся fertig?

— На початку еф.

— А по щож ти крикнув?

— Та я не знав, чи воно подібне до тамтих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сьміх підіймати?

І тростинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Від тепер о. Телесницький уже не нудив ся, не жовк та не нидів підчас шкільних годин. Він мав пишну забаву, що очевидно додавала йому гумору, апетиту й здоровля. Він входив у клясу мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами як необмежений пан наших тіл і душ. Та в десятеро чуткйше гуляла його тростинка. То значить, не та перша,

маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ся перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла иньша, блідо-соломяної барви, густо-суковата і значно грубша. Ся була любійша нашому катови, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужший крик, писк, лемент, — і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по влясі регочучись, затираючи руки, підсакаючи та приговорюючи. Він особливо любив острити свій дотеп на прозвищах своїх — не знаю, чи учеників, чи жертв.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи козаче, атаманом будеш!

І тростинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилий і мав тоненький, пискливий голос, то при його зойках о. Телесницький реготав ся і жартував:

— Ов, ти мабуть не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю бе! Козю-козю-козю бе!

І бв й любує ся несвѣцьким вереском дитини. А покине сього, дивись, за пару минут чепить ся Мороза за якусь помилку в табличці множення і вже знов жартує:

— Мороз — Боже його помнож! А ти як множиш, га? Neun mal neun ist neun und

neunzig, так? A einmaleins! A einmaleins! A einmaleins! Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли було його рука втомить ся і йому прийде потреба відпочати, то він ходячи по класі солодко всьміхав ся дивлячись на перелякані, заплакані ливця дітий. Чим більше було таких лиць у класі, тим веселійше почував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мученици і праведници! — приговорював він, немов присолоюючи болючі рани своїх жертв. — Прийдіте, велика праведна, велика прелюбезна. Перший Мороз — хтів би добре сісти та не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак — чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипух — чує, що задок запах. Четвертий Матківський — і в того фелер таківський. П'ятий Оргинський — дістав за свій розум дитинський. Шестий Федермесер — і в нього ist nicht besser. А семий Алєрганд — дістав mit starker Hand.

По кількох неділях такої практики довів класу до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чим раз гірші. Хоч усі вчили ся і силкували ся як мога встерегти ся побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливійші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили память вивченого; иньші хоч і вміли, але переконавши ся, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара, як і тих, що не вміли нічого, тратили віру в себе.

махяли рукою і або йшли до класи в надії на ласку божу, що ануж як небудь страшний Василянин не догляне, не „вирве“ їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи то в лозах над рікою, чи в ліску за містом, ніж наїдати ся страху і відбирати кару день у день. А в класі тимчасом стояла ненастанна тривога, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця гумориста.

V.

Ми жили весь час мов у тумані. Хлопчячі веселощі щезли; діти ходили мов пригломшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загалом заборонені і навіть карались ніколи; та ученики третьої кляси того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починала ся і кінчила ся бійкою. Били ся між собою, били ся по вулицях з Жидиками, з термінаторами, з училичниками. Я не знаю, чи иньші діти жалували ся своїм батькам та опікунам на ті щоденні побоевища в клясі; здаєть ся, що так, бо чутка була, що деякі богатші купці Жиди бачучи, що їх діти приносять день у день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалувати ся до ректора, а коли се не помогло нічого, повідбирали своїх дітей зо школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на вигране справи не було надії; бите вважало ся тоді в Дрогобичі

неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Що до себе знаю, що я нікому не жалував ся, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам'ять тих огидних сцен, що тягли ся день по день цілий рік, вривала ся дуже глибоко в мою душу. Тягло, що скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаю ся десь у бурян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гиляки, цвіти, все, що можна знівечити, бю й січу, доки довкола мене не стане найобридливіша руїна. Богато разів господарі й господині сварили на мене за се, бо я в своїй вандальській заїлості не розбирав, чи нищу шкідливі рослини, будяки, кропиву, осет та лопухи, чи пожиточі — буряки, фасолю, помідори та иньшу городовину. Надто в ночі я зривав ся, кричав, рецитовав лекції а потім плакав, просив ся, так що „цьоця“ не могла видержати зо мною і нераз будила мене штурканцями питаючи на пів добродушно, а на пів сердито :

— Хлопче, а тобі що такого ?

Правда, я вчив ся добре і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між катедрою, де з початком кожної години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тоб то викликав до питання, звичайно тих, що мали найбільше заляканий вираз лица і у яких по

його словам, малювало ся на лиці нечисте сумління — він мав звичай викликати відразу перед ґрадус десять або дванацять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покоштували його тростини — отже кажу, між катедрою і мовою, себто „ослячою“ лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може на пів метра високим підмурованєм, і закривала мою лавку перед його зором, так що ми, горожани сеї лавки, зглядно рідко попадали ся на очи о. Телесницькому, звичайно аж тоді коли він по перших екзауціях попадав у веселий настрій, збігав із ґрадуса і починав жартуючи та підскакуючи та розмахуючи руками бігати по клясі. А в таку пору він бував „добрий“, любив, коли ученики вторували його ідіотичному сьміхови і хіба висмково причепив ся до кого з невеликаних до ґрадуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та про те вражіння того року лишились у мене незатерті, болючі й доси, і не в одному — чую се — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені не мало душевної муки в цілім житю. Певна річ, що й з иньшими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко, далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом у ослячій лавці був якийсь Волянський — тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою а сплющеною з боків, як

я не бачив ні в кого потому. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у Василян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третьої кляси, але те знаю, що в третій клясі він був справді „ослом“: анї читати добре не вмів, анї додавати, анї писати, — про відміни, складане німецьких речень, множене та ділене й не говорити. Я не тямлю, коли й яким випадком він дістав ся до ослячої лавки — певно не обійшло ся без посередництва тростянки о. Телесницького. Але посадивши його тут наш кат на якийсь час лишив його в супокою. „Заривав“, себто запитував инодї, коли був у добрім гуморі, але не одержуючи відповіди вдоволяв ся стереотиповим дотепом: „Волянський — осел дарданський. Із нього науки, як з цапа вовни“ — і йшов далі.

Я з разу за прикладом иньших хлопців, а головно самого вчителя також сьміяв ся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. и. Але швидко між нами виникли зовсім иньші відносини. Почало ся з дрібних, товариських послуг: сему з нас треба пера, тому оловця, сей забув чорнило, той книжку — почали ми по троха ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський — добрий хлопець. Далі, на павзах, виходячи зі школи або перед початком години ми заходили в розмови. Звичайно, як діти, як селянські

сини — про рідне село, про улюблені забави, гулянки та занятя. Оказало ся, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті річи давали нам тему до безконечних розговорів, у яких ми інстинктом обминали „злобу дня“, всю ту погань, що нас окружала в клясі. Показало ся ще одно — Волянський умів оповідати чудово. Він не запинав ся, не гикав ся, не повтаряв поодиноких слів, як чинив відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свобідно, були добірні та якісь такі мелодийні, що від разу хапали мене за серце. Оповідав як старий, поважно, хоч ані крихти не „садив ся“, з якимось відтінком тихої меланхолії. Доси бренив мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; доси триває почуте чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягне ся десь у безмежну далечінь — се вражінє його оповідань. Змісту їх не тямлю, але вражінє не затреть ся в душі до смерти. Коли було зачне оповідати, то зараз немов иньший робить ся, немов якийсь окремиий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повтаряв ся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось сьвіже, а може лише таким сьвіжим способом оповідав.

Швидко я засмагував у його оповіданнях, мов бжолла в меді з чужого улія, і зробив ся майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на квартиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з пів години, помучимо ся. Що було до писаня — рахункові задачі, німецькі задачі, те попишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а устного не може похопити.

— Ні, — скаже сумно, — не бере ся се мові голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо дебудь у куті — чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас кїхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпали ся його власні вражїня та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг ні за що зятимити, як відміняє ся die Biene, а як der Bär, кїлько буде 7×8 а кїлько йде 7 у 65, — той сам „осел дарданський“ знав на память невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно та плавно, що я привикши з малку чути добрих сїльських оповідачів і то добрих на ріжні лади, і жартливих, і сумовитих, — при його оповіданнях сидїв мов зачарований. Доси я згадую про сього хлопчину як про невияснений для мене психольогічний феномен. Коли почислити до купи весь час, який він ужив на оповіданє в моїй присутности,

то певно вийде що найменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до річи, без зайвих фраз — і, що найцікавійше! ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази. Його оповідане плило гармонійно мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спинається, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів, і ніколи не вертає в зад. Я був так очарований його казками, що хоч плохий каліграф, пробував записувати їх — звісно, з пам'яті, вечером у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його слові, в його голосі — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я знеохочений кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую троха, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла по над свій дійсний розмір. Сконтролювати сього не можу; спомини, се справді — *Dichtung und Wahrheit*. Чим більше і щирійше мемуарист силкується перенести вповні з усіми фарбами й тонами той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнійшого, нанесеного течією часу. Алеж зусиле в противний бік, подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть

деревляні рами — ще шкідливійше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності.

Нехай же мій малий товариш Волянський стає перед вами в тій проясненій подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального талану, ніж мені здавалося тоді й здасться тепер, — кому яка шкода з того? А злочин того, що був — знов так здаєся мені — причиною його смерті, через се таки не буде менший.

А причиною його смерті був не хто инший, як той сам наш учитель і кат, о. Телесницький! Не тямлю докладно, як воно вийшло, досить що раз він „узяв ся до нього по своєму“. Викликав його до іграса, почав питати і зараз на першій хибній відповіді так засьміяв, закпив, загулював його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти у нас таки нічого не вчиш ся! — кричав о. Телесницький торгаючи його то за руку, то за вухо, та скачучи довкола нього мов кат довкола грішної душі. — Я тебе вже не раз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні тай ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивити ся тобі там, віден ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просив ся, лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Сей входив чим раз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато бідний, тратив ся на штанята... Штанята нічого не винні. Стягніть йому штанята.

Волянський кинув ся мов ужалений. Я бачив з далека, як його бліде лице нараз обіляло ся краскою. Він кинув ся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилюваня:

— Прошу отця професора! Я вже буду вчити ся! Не буду ні їсти ні спати, доки не навчу ся всього! Прошу мені дарувати ще сей раз! Лиш сей остатній раз!

— Ні! — радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи. — Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розціпати його штани.

— Прошу отця професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні! — кричав о. Телесницький. — Ти засидів ся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару день не міг сісти!

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу, метрову паличку з вільхового прута, суковату, покриту негладкою корою. Кілька день уже жалував ся о. Телесницький, що не може на-старчити тростин на нашу клясу, а отсе того дня ми побачили на кожнім вікні наставлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали з разу, по що вони там стоять — одні догадували ся, що для піддержуваня фіранок, иньші міркували, що се тички для тиченя фасолі, що росла під вікнами в монастирськїм огороді. Про властиву ціль тих знарядів, ту, яку глухо відчувала шкіра кожного з нас, ніхто не важив ся висловити здогаду. А проте всі з респектом гляділи на ті загадкові палки, і хоч учителя не було в клясі, ніхто не важив ся доторкнутись до них, а тим менше повикидати геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узав у руки один із тих бучків і помахуючи ним весело наближав ся до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначенє. Тимчасом з Волянським зробила ся несподівана зміна. Неминуча тай ще ганебна бійка, якої доси не бачила наша кляса і якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Сей на вид слабосильний та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнув ся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого, що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його

з заду і кинув ним на градус. Він закусивши зуби почав фицкати ногами. О. Телесницький з буком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом як раз у тій хвилі, коли вчитель схилив ся в низ, і чобіт ударив його в самі зуби.

— Ова! — скрикнув о. Телесницький хапаючи себе долонею за рот. Із розтовченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був мабуть не дуже сильний, бо він винавши з кишені хустку лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і не тратячи доброго гумору говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, се у нас не йде! Сього ми не можемо дарувати! Ану, владіть його!

Помічники тимчасом разом з цензором таки перемогли Волянського, стягли з нього верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуючи обома руками його руки, а о. Телесницький кинув ся що сили бити бучком по голому тілу. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. О. Телесницький зупинив ся; він смакував сей крик болю і не міг здержати себе, щоб не зажартувати:

— А, прецінь ми раз почули від тебе людський голос! Ану ще раз!

Другий удар — новий несвітський окрик.

— О, се ще красше! — жартував о. Телесницький. — Зовсім так, як тій пісні співають ся:

Dobyl tak pięknego głosu baraniego,
Aż się stary Józef przestraszył od niego.

А потім удари посипали ся густо, градом.

— Ти мене до крови, то й я тебе до крови! Кров за кров! Кров за кров! — приговорював о. Телесницький.

І він сїк, сїк... Крик, висек, пицане нещасного хлопця, ніщо не зрушувало ката. Ось із під вільхових сучків показала ся кров, потекла струмком по білому тїлі, на сорочку, на дошки градуса. О. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризькана кровю, а з неї кров підчас розмаху почала бризкати по білих стїнах кляси. Волянський лежав тихо, очевидно зомлів.

О. Телесницький зупинив ся. Дихав важко з натуги. Закровавлену хустку відняв від уст, потім вийшов на коридор, принїс склянку води і хлюпнув на зомлілого хлопця. Сей отворив очи, застогнав.

— Га, га, га! Пане Волянський! А як вам дрїмало ся? — жартував о. Телесницький. — А що, знаєте тепер, як то смакує? Ну, допоможіть йому вбрати ся!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели в порядок його одержу, раз у раз піддержуючи його.

— Ну, щож ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го, го, синку! Бачиш тепер, як то у нас виглядає? Ади!

І він показав йому закровавлену палеку і кроваві кропки по стіні, що набризкали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називає ся? Отже знай, се кутя з маком! Ти бачив, як на сьвятий вечір видають її на стелю і вона отакими бризками прилипне до стелі? Що тоді приговорюють? Не тямиш? Правда, кажуть: Сій ся, роди ся жито, пшениця, всяка пашниця! Так само і в нас. Із отакого сімя має вирости пильність, умілість, послух, покірність, пошановане старших і всяка иньша пашниця. Ну, а тепер іди на місце.

Волянський тихо стогнучи стояв на місці. Помічники цензора взяли його по під руки і повели до лавки.

Сідаючи він скрикнув з болю.

— Га, га, га! — реготав ся о. Телесницький. — А що, бігають мурашки? шкроботять хрущі? А видиш, як то недобре засиджувати ся на однім місці! Га, га, га! сьмійте ся, хлопці! Сьмійте ся!

І вся класа зареготала ся силуваним сьміхом.

— От так! То гарно! Так належить ся! Не правда, я вам не казав, що ви повинні тоді сьміяти ся і тоді плакати, коли я вам скажу? Видите, преці я довів вас до того. Добре, хлопці! Хвалю вас за се!

Поки йшов регіт у класі і все оте дике знуцане над дитячими душами, я в ослачій лавці, обік покараного товариша дусив ся від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло в нутрі, проймало болем, соромом і жалем, мов би я сам був винен усьому тому, що тут стало ся, мов би я сповнив тяжкий злочин дивлячи ся спокійно на се катоване, не кричачи івалту або не лягши сам під удари. Я потайки схилив ся і цілував і слізми обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий як труп. Анї кровиночки не було видно в його лиці анї в губах. Очи й лице були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванем, не то з німою подякою, і прошептав:

— Проведеш мене до дому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господини все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли. О. Телесницький уже бігав по класі розмахуючи кровавою паличкою і шукав нової жертви для свого людожерного гумору.

Я провів Волянського на його квартиру і розповів усе його господини. Бідна міщанка аж за голову вхопила ся побачивши скатовану дитину. Відмочуючи та віддираючи кроваві штанці від його ран вона ридала як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала не-люда монаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, аби списав *visum repertum*, та мабуть не зробила сього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечером, він лежав у сильній горячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене до дому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалене мізку. Ми ховали його з парадкою, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI.

Та се' я перехопив ся троха в хронологічним порядку подій, забігши аж до покараня Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких свідком довелось мені бути того страшного року. О. Телесницький не відразу і не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сьміяли ся по його наказу.

Певна річ, ся боротьба була зовсім дитяча. Про якесь свідоме, солідарне поступуванє, про можливість якогось супротивленя, якогось протесту з нашого боку у нас не було ані думки. Навіть на те, щоб жалувати ся кому будь на поступуванє нашого господаря вляси, ми не швидко надумали ся. Тай кому було жалувати ся? Що до ректора о. Барусевича, то хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. О. Телесницький упередив нас, сам раз у раз

жалував ся на нас, що ми лїнвиві, непослушні, свавільні і що без бійки не можна собі з нами дати ради. Очевидно він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на бите та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашої кляси, вчитував нам острі вагани та докори, побув звичайно з пів години на лекції, а переконавши ся наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторяв свої докори і догани і відходив здвигаючи плечима, очевидно лишаючи о. Телесницькому вільну руку, робити з нами, що його душа забажав.

Своєму улюбленому катихиту о. Красіцькому ми найскорше були-б пожалували ся, та на жаль він зараз з осени захорував і науку релігії замісь нього обняв той сам наш кат о. Телесницький. Аж десь по різдвяних сьвятах о. Красіцький видужав на стілько, що міг прийти до нашої кляси.

Він увійшов як звичайно — по тихо, так що ми не чули його кроків, потім прожогом отворивши двері і мов із засідки зазираючи до кляси та регочучись своїм веселим, добродушним сьміхом:

— Га, га, га!

Ах, але се не був його звичайний, давній сьміх! Се була якась силувана, позичена веселість. І лице о. катехита не було давнє,

кругле, здорове, радісне з блискучими, веселими очима. Тепер воно було якесь запале, цеглясто-червоного коліру, з чорними колесами під вигаслими очима, з жовтими плямами на висках. Тай ми на його сьміх не відповіли по давньому, дружнім, веселим реготом, але як миши в пастці сиділи мовчки, насовлені, та тільки дехто знехотя всьміхав ся. О. катихит звільна, з простягнутою наперед головою надійшов на середину класи, став і довго роззирав ся по учениках, немов шукаючи чогось загубленого, або мов заблуканий роззирає ся не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жартливим острахом у голосі. — А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбі? Чому не сьмієте ся? Як то, ви не тішите ся моїм приходом?

— Тішимо ся, — відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям тішити ся. Щож, як же вам жило ся за той час, поки ми не бачились?

Ми мовчали. О. катихит почав випитувати одного по однім, почав, як то кажуть, тягти за язик, і тільки по якимось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакавсь і почав оповідати свої пригоди. О. Красіцкый з разу не хотів вірити, велів одному, другому, третьому роздягати ся і аж ахав, аж руками

об поли бив ся, бачучи на дитячих тілах численні синяки, струпи та шрами з загонних ран.

— Бійте ся Бога! А се що таке? — мовив він. — Хиба ви не вчите ся, не пильнуєте школи, робите о. Телесницькому збитки?

Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч-би ви були не діти, а стадо овець, то й то так знущати ся було-б гріхом. Ну, ну, цитьте! Вже я поговорю про се з о. Телесницьким і з о. ректором, якомсь то воно буде.

Бідний о. катихит очевидно не знав, що своїм добрим наміром ще погіршить наше положення. Другого дня перед першою годиною рано прибіг на наш коридор монастирський лямполіз — ученик із четвертої кляси, що жив у монастирі, діставав тут харч і одєжу (головно завдяки о. Красіцкому), вчив ся в школі і рівночасно співав у церковнім хорі та сповняв ролю паламаревого помічника, — і викликавши кількох учеників нашої кляси, в тім числі й мене, на коридор, мовив з видом немалого заклопотаня:

— Бійте ся Бога, хлопці, що ви нарobili вчора?

— Та що таке?

— По що ви наговорили о. катихиті, що о. Телесницький бє вас?

— Або що? Хиба се не правда?

— Та що з того ! Тепер будете мати біду.

— Яку ?

— Вчора в рефектарі о. катихит почав ганьбити о. Телесницького. З разу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то не правда, що хлопці ліниві та свавільні, а пробите набрехали, о. катихит розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. Почервонів увесь як бурак, кинув ложку та як не крикне: „Отче, що ви без серця, се я бачив учора, оглядаючи синяки та струпи на тих дітях. А тепер бачу, що ви й без чести. Ви дуже помилялися в виборі свого звання. Вам треба було йти на псобийника, не на сьвященника й учителя“. Тут о. Телесницький зірвав ся з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені веліли забирати ся геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лиш то знаю, що о. катихит прийшовши з рефектара зараз положив ся до ліжка і почав кашлати кровю. Я побіг по доктора; отже не знаю, що казав доктор, але о. катихит лежить хорий.

Лямполиз угадав. О. Телесницький прийшов до кляси в надзвичайно веселім настрою і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки вся кляса один у одного не закоштувала буквів, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька мінут вели завзяту бо-

ротьбу чотири що найдужші хлопці і якого повалено на ґрадус аж при власноручній помочи о. Телесницького. От то була для нього радість! Не мало дотепів висипав він того дня, а найудатнійший був остатній. Він написав на на таблиці великими буквами :

Dnia 15 grudnia wielka klęska w III. klasie.

А під тим по руськи :

Дня 15 грудня великая кляска въ III. клясѣ.

— Га, га, га! — реготав ся він. — Ану, ти Упав! — се він до мене так. — Чому то називає ся кляска?

— Бо як бють, то кляскає, ляск іде — відповів я.

— Добре. Отже маєте мені кожний на завтра переписати се по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затирили собі на ціле житє, і щоб знали, як перед одним професором жалувати ся на другого.

О. катихита Красіцкоґо ми вже більше не бачили в клясі. Після тої памятної сцени в монастирськїм рефектари він як зляг у постелю, то вже не підняв ся з неї, хоча дожив іще до тої пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромиля. Той сам „лямполіз“ оповідав мені, що виїжджаючи з Дрогобича о. Телесницький хотів було зайти до келії хороґо о. Красіцкоґо і попрощати ся з ним. Але хорий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм життю я не бажав нікому зла, не сварився ні з ким і не памятав заповідяної мені кривди ані зневаги. І о. Телесницькому я не памятаю того, що він говорив мені. Але того що він робив з дітьми, я не прощу і не розгрішу ніколи. Бог як хоче, може простити, але я не Бог. Коли через се грішу, то радо понесу сей гріх на той сьвіт. Але мені здає ся, що я сповнив би десять раз більший гріх, як би подав йому руку, як би дружню стиснув ту руку сплямлену найтяжшим злочином — систематичного, масового дітовбивства.

VII.

Та поки що о. Телесницький мав необмежену власть над нашою клясою і задержав її до кінця року. Правда, йому прийшло ся побороти ще одну опозицію, але з сею він упорав ся ще лекше й швидше, як з о. Красіцким. Ся опозиция, се був „пан Білінський“, интересна поява тих часів, про яку годить ся тут сказати кілька слів.

Ми діти не знали докладно, хто такий той пан Білінський, хоча він був щоденним гостем у нашій школі. Лише пізнійше я довідав ся, що се був колись народній учитель, який по довголітній праці осліп на очи, стратив службу і не маючи иньшого способу життя, а може кермуючись і иньшими мотивами, ідеальнійшого характеру, осїв у Дрогобичі, купив чи винаймив невеличкий домик десь на Ткацькій вулиці чи над Солоним Ставком, і отворив там sui generis пансіон для незаможних учеників. Він приймав до себе дітей заможнійших селян

або й священників на квартиру, по десять, два нацять або й п'ятнацять; його жінка й наймичка варили їм їсти, прали шматє, шили одєжу, навіть шапки (по тих шапках, незугарних та однакової форми, які ми прозивали гірканями, можна було й пізнати пансіоністів пана Білінського), а сам пан Білінський виконував над ними не лише домашню опіку, але надто й працю корепетитора, перероблював лекції, випитував, доглядав писемних вправ. Хоч не здібний до публичної служби, він про те не був зовсім сліпий; не знаю, яка була у нього слабість, досить, що бачити він міг лише зовсім з близька, притулюючи книжку майже аж зовсім до носа або носа до таблиці, а ходячи або сидячи раз у раз махав головою то на право то на ліво, мов перебігаючи з близька очима рядки якоїсь дуже великої книги і по скінченню одного живо біжучи знов до противного кінця. Та що було найцікавіше в появі пана Білінського, так се те, що він виробив собі у о. Василія незвичайний на ту пору привілей; що день разом зі своїми пансіоністами приходив до школи, розміщував їх по класах і сам сидів у школі весь час шкільної науки, годину в тій класі, годину в иньшій. Він сідав звичайно в остатню лавку, прислухував ся науці, особливо пильно вважав, коли питано кого з його пансіоністів, иноді в таких випадках

робив свої уваги, або нібито докоряючи хлопця старався зручно піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пан Білінський зовсім не творився, та про те всі ми любили його. Підчас павз він сидів тихо, не боронив нам ані кричати, ані бігати, терпливо дихав несвіцькою курявою, яку збивало 60 або 70 пар хлопчачих ніг, а коли нераз перед годиною німецького або рахунків ціла кляса не знала напевно чи якогось родівника, чи якогось рахунка, ми оберталися до пана Білінського, і він ніколи не відмовляв свого пояснення. Його пансіоністи сьміялися з нього, з його скупости (він був скупий поперед усього для себе, ходив у біднім міщанським убраню густо вкритім латками, і при звичаював також своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одежі), але проте любили його за його терпливість та добродушність. Загально звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білінський знає для непослушних та лїнливих у своїм пансіонї одну-одніську кару — наколоти провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

О. Телесницький зразу толерував пана Білінського в своїй клясї. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових питаннях він обертався до нього :

— Пане Білінський, а ви як гадаєте?

Пан Білінський уставав із свого місця і махаючи ненастанно головою, загикуючись,

глухим голосом відповідав або вийшовши до таблиці помагав виробити рахунок.

Призвичасний до давньої практики василіанської школи пан Білінський ніколи не протестував, коли вчителі в класі били учеників. Навпаки, иноді, коли кара трафила когось із його пансіоністів, що дав ся йому в знаки чи то непослухом, чи лінивством і котрого він про те не важив ся карати дома, він висловлював своє вдоволене глухим буркотанем:

— А так, так, так! Так йому треба.

Почувши кілька разів такі голоси одобреня з уст пана Білінського о. Телесницький ще більше полюбив його і поводив ся в класі так, як коли-б там зовсім не було ніякого постороннього сьвідка. Якеж було його зачудуванє, коли одного разу, в часі надзвичайно „веселої“ години — веселої для о. Телесницького, а болючої для кільканацятьох учеників — серед загальної, мертвецької тиші заляканих дітей почуло ся з кута з остатньої лавки голосне хлипанє. Пан Білінський, скуливши ся і притуливши лице до лавки, плакав ревними сльозами.

— А там що таке? — скрикнув о. Телесницький.

Ніхто не відповідав. Хлипанє чути було далі.

— Пане Білінський! Се ви? А вам що таке?

Пан Білінський устав махаючи головою швидше ніж звичайно.

— Вибачте, отче професор! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — сьмішливо питає о. Телесницький наближаючи ся до остатньої лавки.

— Таке... яке вас не хапало ніколи. Жаль... жаль отих бідних дітей.

— Ого!

— Тай ще одно... Безсонниця. Вже два місяці, отче професор, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через отих дїтваків.

— А видите! Такі лямпарти! І як жеж тут...

— Ні, отче профе..фе..сор, — перервав його пан Білінський. — Не лямпарти. Поки день, не можу на них жалувати ся. В день вони тихі, пильні, вчать ся. А в ночі кричать крізь сон, плачуть, видають ся. Знаєте, отче профе..фесор, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

О. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налило ся кровю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кине ся на старого сліпого вчителя, а що найменше хльосне його пальцею, яку власне держав у руках. Але ні, гурмор переміг.

— Га, га, га! — зареготав ся вів. — Ади, я й не знав, що пан Білінський умів жартувати. А знаєте, пане Білінський, я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве-ве-великі і з близька — —

— Ну, а діра, якою виходить ся з сеї кляси, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забирати ся зараз і не показувати ся більше.

— Отче професор, — пробував змагати ся пан Білінський, — я вже десять літ тут сиджу і ні від кого не чув такого слова. Мені о. ректор позволив.

— Ідїть до о. ректора, чи до самого о. канонїка, а доки я тут господарем кляси, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу слїпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче профе..фе..фесор! Отче профе..фе..фесор, — булькотїв пан Білінський, утираючи від слїз свої слїпі очи, тай урвав, і взявши під паху свою шапку — в нашїм жартонї се була „обергірканя“ — звільна, хлипаючи, пішов із кляси.

Більше ми його не бачили.

VIII.

Дозбувши ся з кляси сього одинокого постороннього сьвідка своїх подвигів о. Телесницький міг забавляти ся з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не стояв йому на перешкодї. До Великодня з первісних 80 учеників лишила ся в клясі лише половина. Найцікавійше було те, що наш добродушний о. ректор немов не бачив і не знав нічого; а в тім хто знає, може він і пробував уговкати о. Телесницького, та не міг? До нас дітий доносили ся глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в ріжних верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показав ся в цукорні, присутні там богаті купці Жиди не вважаючи на о. ректора викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмістю парубки засїдали ся на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. Василяни. Нещасте хотїло, що замісь

о. Телесницького поїхав иньший братчик — і пізнім вечером його принесли зомлілого та покровавленого, а на його плечах написала якась милосерна рука крейдою: „Вибачай, брате, але дідько тебе знав, що ти не Телесницький“.

А о. Телесницький учителював і бавив ся. Остатні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущав ся над дітьми. Йому за мало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав инакше, як лише „на голу“ і продовжував кожду кару на пять, десять або й більше мінут. Коли бідного делінквента з обнаженням задом поклали на градусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизить ся і сильно свисне палкою, але не бє — і регочеть ся до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, зверещить із самого страху.

— Алеж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не стало ся! — промовляє він. — Ну, скажи, болить тебе?

— Ні, — відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тут сильний удар паде на голе тіло.

— Ну, тепер то що иньшого. Тепер можеш собі йойкнути.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну, скажи сам, що тобі належить ся?

— Прошу о. професора, я вчив ся! — з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре, вчив ся, але не вмієш. Щож тобі за се належить ся?

Коли ученик не відповідає, він бере ся сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на се, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він бє з такою силою, що хлопець хоч і не рад, мусить крикнути, а тоді о. Телесницький тріумфує:

— Га, га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за се тобі подвоїть ся порція. Я тому не винен.

Нарешті скінчив ся той рік, певне найстрашнійший, найфатальнійший рік мого життя. Ми радісно розстали ся з о. Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено — манастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасла й доси і не вигасне до мови смерти.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи sui generis доктринер, що робив се в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замісь у Кульпарків дістав ся на вчительську ка-

тедру в Дрогобичі, я й доси не знаю. Я довго не важив ся відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагати ся. Отсеж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони пятном нестертої ганьби та проклятя впадуть на його память і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку играшку та задоволене своїх диких інстинктів, а не як велике діло любови, терпливости й абнегації.

ГІРЧУЧКЕ ЗЕРНО.

Із моїх споминів.

МАЛИЙ МИРОН.

9

I.

В часі моїх гімназіяльних студій Дрогобич був містом дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було — вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної каварні, ані реставрації, ані одної публичної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібраня чи то з політичною чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч на половину європейське місто. Не було навіть води крім домашньої солоної, якої сторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротоарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованєм зовсім сільського характеру. Зелізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у семій гімназіяльній; до того часу Дрогобич був собі

„вільним королівським містом“, вільним, не вважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтензивнішим духовим життям.

Отся відірваність від духового життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті, та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси і розпивали ся, пересиджували дні й ночі в самотніх християнських склепі Баєра з кольоніальними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до класи п'яні і — розумієть ся — така то й була їх наука. Осторонь від сеї компанії держали ся лишень немногі, головно два брати Турчинські — Юлій (звісний повістар, з фаху історик) і Емерик — ботаник, далі др. Антоневич, Ів. Верхратський, оба катехити: руський О. Торонський та латинський кс. Дронжек. Перед вів у п'яцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав иноді иньших учителів у ріжних предметах, також гуморист *sui generis*, прозваний серед учеників Смоком. Сей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній п'ятиці він ішов до класи як коли-б нічого не було і відбував преспокійно свої чо-

тири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нїм пізнати нічогісїнько. Для менше твердих голів його компанія була загатою: своїми дотепами і кпинами він підгонював їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і реготав ся своїм грімким пивним басом, коли його партнери валили ся під стіл або вийшовши на ринок падали як снопи або немилосерно писали мисліте по вулицях.

Нема що казати, що бачучи такий приклад з гори гімназіясти й собіж шукали відповідних розривок. У низшій гімназії ще до його часу держала ся стара, вузїтська традиція — періодичних бійок із Жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в пятниці та суботи бували бійки, які нераз кінчили ся й тяжкими калїцтвами, особливо від обопільного обкидвання камінем. Давнїйше брала участь у таких баталїях і виспа гімназія, — се було в пору, коли в висшій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли я дійшов до висшої гімназії, там було вже „дрібнїйше“ покоління, і бійки з Жидами вийшли з моди.

Для великої частї гімназіястів висших клас ті роки бували часом полового дозрівання, — не диво, що не знаходячи анї батьківського проводу, анї досить сильних духових та нау-

кових інтересів, що абсорбували-б їх увагу, хлопці кидали ся в сей бік, заплутували ся в „романси“ з ріжними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що нудячись в неприсутности мужів, занятих культом скляного бога у Баєра, шукали розривки де могли. В клясах і по за клясами йшли між старшими тавмні, уривані шепти, сьміхи та жарти, повні натяків очевидно масних а незрозумілих для нас „дрібноти“. З загального гамору в часї павз або перед годинами проривали ся з відси й відти жіночі імена в ріжних відмінках, а одного разу о. катихит Торонський, вйшовши до шестої кляси, на свою превелику соблазнь побачив на таблиці виписану великими буквами скрутну теологічну квестію : „Що значить по християнськи-кафтолично любити дівку?“. Покійник силкував ся роздути з сеї квестії кримінальну справу, довїс директорови, домагав ся скликаня конференції та зарядженя слідства за тим, хто написав сі слова на таблиці, грозив навіть карамн, але в своїм запалї забув про corpus delicti: поки він був у канцелярії з донесенєм, інкріміновані слова з таблиці щезли, а директор Куровський прийшовши до кляси не застав нічого і якось потім зумів уговкати отця моралїста, який одначе

не залишив по тихо на власну руку нишпорити за винуватим — звісно, на дармо.

Розумієть ся, не бракувало й п'ятик, хоча на честь учеників треба признати, що їх п'ятки, хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходили ся найдалі о одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб ученик упив ся до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентав ся по вулицях, я не тямлю. Тай то в п'ятках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко тай пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназіяльна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здаєть ся, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довіре — майже виключно Полякам. Читане газет було, здаєть ся, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію не читавши зовсім газет, з висмком „Друга“, що зачав був виходити 1874 р. і друкував мої вірші. Але від п'ятої гімназіяльної, прочитавши przypadком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замишування до книжок і почав збирати свою

власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназіяльних часів вросла до числа 500 томів. Ся бібліотека, в якій крім різних клясичних авторів було зібрано не мало й таких книжок, яких не було в гімназіяльній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка, не маючи ані характеру ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходила ся на читане та на розмову. Ми читали на голос поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом, і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, зорганізований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Оба кружки, з невеликими висмками, складали ся з тих самих осіб.

В 1873 чи 1874 р. в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого дальшого думаня. Маю тут на думці нашу знайомість зі „старим Лімбахом“.

II.

Одної суботи по обіді (в суботу по полудни в нас не було школи) приходить до мене один товариш і каже :

- Старий Лімбах хоче бачити ся з тобою.
- Деж він ?
- А ось на вулиці.

Я взяв шапку і вийшов. По вулиці перед моєю кватирою ходив середнього росту чоловік з сивим, коротко обстриженим волоссям на голові (шапку він зняв і обтирав собі піт із чола), в сірім старенькім сурдуді і зовсім не авантажних штанах, у полатаних черевиках. Його можна було прийняти за якогось вандрівного ремесника або так просто за волоцюгу. Лиш лице старого, здорове, з енергічними рисами і блискучими очима, з коротко стриженими вусами і давно не голеною, стернистою, білою як сметана бородою виявляло сліди більшого духового життя, ніж звичайно стрічаєть ся у людей тої верстви. Він наблизив ся до мене і подав мені руку.

— Ви Франко?

— Я.

— Син говорив мені, що в вас ладна бібліотека.

Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижче мене і вважавсь одним із найздібнійших учеників дрогобицької гімназії¹⁾.

— Та що, ладна не ладна, — сказав я.
— Що можна роздобути в Дрогобичі при моїх обмежених засобах...

Я діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав їм у шкільних заняттях, а дещо купував за гроші зароблені також із лекцій і ошаджені на їдї та одежі.

— Ану покажіть!

— Прошу.

Ми вийшли до кімнати, де крім мене жило ще кілька учеників. Не чекаючи запросин старий Лімбах узяв собі крісло, сїв коло шафи з книжками і почав переглядати. З разу наткнув ся на руські брошури та розрізнені річники старих часописей 50-их та 60-их років. Була того повна полицка.

— А се що?

— Та се наші руські друки.

¹⁾ Тепер він живе у Львові на становищі гімназійного вчителя.

— О! — здивував ся Лімбах. — Отсе все?

— Так.

— Маєте того так багато?

— Що де можу дістати, то стягаю, — мовив я. — По селах, по попівствах у нас то днуть і палять або зуживають на великодні паски. Не трудно випросити і дістати в дарунку.

— Певно сьміте! — зневажливо буркнув Лімбах, відкладаючи книжку, якої заголовок очевидно не вмів прочитати.

— Буває всіляке, — відповів я не без прикрости. — Ну, але я мушу прочитати. Знаєте, що казав старий Фредро: *Obce rzeczy wiedzieć ciekałość jest, a swoje potrzeba.*

— Фредро? Фредро? Що се таке за Фредро?

Показало ся, що і в польській літературі старий Лімбах був так само не дома, як у руській. Коли в другій полиці мові шафи він наскочив на польських письменників, — розуміть ся, там були самі дії *minorum genitium*, Держковський, Захаріяевич, „Czarny Matwij“ Лозїнського, різні брошури бог-зна як і відки занесені в те вороняче гніздо, що звало ся тоді мовою бібліотекою, — він з несмаком почав переглядати книжку за книжкою.

— *Hilarego Meciszewskiego Słów kilkanaście* — се що таке?

Я признав ся, що зачинав кілька разів читати сю брошуру з 1848 р., але не розумів у ній нічого.

— Für die Katz! По що держати таке, чого не розумієте?

Я всьміхнув ся заклопотано.

— Щож, їсти вона не просить, а може коли прийде час, що й зрозумію.

Він глянув на мене пильно, мотнув головою і по хвилі сказав :

— Добре.

А помовчавши ще хвилю додав :

— Як би так колись люди були викидали й нищили все те, чого не розуміли, то ми нині не мали би Гомера, Софокля ані Таціта.

Оживив ся старий аж тоді, коли ми дійшли до німецької полицки. Німецька мова була одинока, на якій він читав залюбки ; лише в німецьких перекладах він знав твори інших літератур. Перше, на що наткнув ся у мене Лімбах, то були спомини Бенвенута Челліні в Гетовім перекладі.

— Ось чудова річ! Ви читали се?

— Читав.

— І подобалось вам?

— Дуже.

— Дуже? То мало. Ви повинні зачитувати ся, вживати ся сею книжкою. Я чув, що ви також пишете щось.

— Так, — відповів я червоніючись.

— Коли так, то се повинно бути вам першим взірцем. Такою прозою, як сей Челліні, мило хто в світі вмів писати. Гете знав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полишився куди-куди позаду свого взірця. Його Wahrheit und Dichtung многословна, претенсіональна і нудна — се найтяжший гріх для споминів. Нудні! Für die Katz!

Дальше обік споминів Челліні стояла Шіллєрова історія трицятилітньої війни.

— А се ви читали?

— Ні ще.

— І не читайте. Шкода чобіт. Шіллєр великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик. Се він писав для заробітку, для хліба. Für die Katz!

Його очи заблисли радістю, коли сягнувши далі добув Віляндового „Оберона“.

— Отсе гарне! З усього Вілянда лише одно й варто читати. А се що?

Він держав у руці Кляйстів „Der zerbrochene Krug“.

— Кляйст? Кляйст? Що се таке?

Я тоді власне прочитав сю чудову комедію і бачучи, що Лімбах не знає очевидно сього автора, пробував хвалити його.

— Кляйст... Кляйстер... щось м'яке, розлізале, сентиментальне... Чекай, чекай, чекай! Ага, тямлю. Читав колись його поему „Der Frühling“ — ой Господи! Empfängt mich, heilige Schatten, ihr Wohnungen süßer Entzückung! Тфі! Млісно робить ся! Für die Katz увесь Кляйстер!

Я завважив, що Кляйст від „Розбитого збанка“ зовсім иньший, а тамтой „Кляйстер“ звався Евальд.

— Усе одно! Кляйстер кляйстром! — мовив енергічно Лімбах. — Сього нового не знаю. Für die Katz!

Переглянувши отак книжку за книжкою, до кожної сказавши якесь „крепке слівце“ Лімбах видивив ся на мене.

— Се все?

— Так.

— Ну, а Дікенса не маєте нічого?

— Я й не чував про такого письменника.

— Ну, то, вибачте за слово, ви дурень. Не знаєте найліпшого. Хто не знає Дікенса, той властиво не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите' то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу.

Вся ота розмова з Лімбахом робила на мене дивне вражінє. Вона була в ніс, моя

шипуча содова вода. Хоч як не багато тямив я тоді в літературі, я все таки в однім і другім пункті міг зміркувати, що Лімбах або не знає чогось, або дивить ся на річи несправедливо, апріорно. Мене здивував тон його розмови, в якому, здавало ся, були лиш дві ноти — надмірно ентузіастична, і безапеляційно категоричне „Für die Katz!“ І хоча позитивної духової страви ся розмова не давала, то проте в ній, як і в содовій воді, було якесь освіжене, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним, чого я на разі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомости з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміркованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з під їх пера, Лімбахові різкі та иноді несправедливі слова набирали незвичайної цїни. Сеж були перші нешабьонові й неофіційні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудіта, не фаховця, не шуфляди напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шабьону, всякої утертої стежки. Не диво, що серед молодіжи висшої гімназії Лімбах від часу своєї появи в Дрогобичі здобув собі відразу велику симпатію і що я прийняв собі то

за честь, коли він перший зголосив ся до мене. Він узяв від мене декілька книжок, в тім числі й засудженого а ргіогі Кляйста, для прочитання, — а я радо пішов до нього, щоб узяти від нього обіцяного мені Діккенсового Пікквіка.

III.

ба Лімбахи, батько й син, жили далеко на Завізнім передмістю. Хоча стояло літо, було горячо і дощу не було давно, то про те на вулиці були глибокі калюжі невилазного болота, в якому одна по одній стрягли селянські фіри навантажені дровами, які вони возили на соляну жупу. Хатина, де жили Лімбахи, була вбога передміщанська ліпянка, під соломою, брудна та обшарпана. Малесенькі, темні сїни, з яких ішли маленькі, чорні дверцята на право й на ліво; праворуч у нужденній цюпці з одним вікном жили Лімбахи; ліворуч, у кухні, так само малій, але значно чепурнійшій, жила властителька хати, господиня, що віднаймала другу половину Лімбахови, та за якусь невеличку плату давала своїм жильцям також їсти і прала їм те не-многе шмате, яке було у них.

В цюпі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та непривітно. Голісїнькі стїни, два ну-

жденні ліжка накриті якимись брудними не то веретками, не то коцами, холодна і давно не білена піч і кривоногий столик завалений шкільними книжками та зошитами молодшого Лїмбаха. На підслїпуватім віконці стояла невеличка лампа, а в темнім куті, над ліжком — біднійшим і бруднійшим з поміж обох, очевидно батьковим — була прибита до стїни полчка, на якій видно було також книжки накидані досить безладно купками, або поставлені хребтами на зверх.

Старий Лїмбах у моїй присутности не робив собі нічогосінько з того непоказного вигляду його помешканя, не пробував ані звинятись, ані іронїзувати, по просту не звертав на се ніякої уваги. Він виліз із чобітьми на своє ліжко, дістав із полиці Пікквіка, товстий і досить пошарпаний том німецького перекладу в полотняній оправі, і вручивши його мені попрощав ся. Провівши мене до сїнешних дверей він вертаючи в свою хату заглянув до хати господині і сказав так само по просту:

— А що там маєте для мене на обід? Давайте їсти, бо я голодний як пес.

Була четверта година по полудни, а сей чоловік був доси без обїду! Пізнійше я дізнав ся, що він коли було заговорить ся з ким про цікаві для нього річи, потрафив і зовсім забути про обід. Його організм був на стілько сильний та кремезний і мабуть загартований

усяким недостатком, що се не давалось йому зовсім чути і не виводило його з доброго гумору.

Від того часу я дуже часто сходив ся з Лїмбахом, розмовляв і сперечав ся з ним, а властиво ми в формі суперечки обмінювали ся тими обривками знання та думок, які були у нас. Я швидко переконав ся, що якогось заокругленого знання, ясного світогляду у Лїмбаха не було; те, що він знав, було односторонне, випадкове та уривкове. Се було щось подібне до цілости з бідною зліпленої з найрізномірніших шматочків людського знання, які міг у тих часах нахапати цікавий чоловік по галицьких провінціяльних містах. Головна і одиноко цінна річ у нього був його темперамент, живий, меткий, швидкий до заключень занадто сьмілих, ненаукових і нельогічних, але все характерних, а для мене особливо інтересних, бо побуджували мене до власного думання. Лїмбах був перший і одинокий у Дрогобичі старший чоловік, з яким я міг говорити не стїсняючись, від якого все міг ждати опозиції та поправок і який не лише подавав ті поправки в формі зовсім простій, приятельській і ані крихти не докторальній, але так само просто і натурально приймав поправки та контр-арґументи від мене, зовсім жовтодзюбого ученика. Він приміром не знав нічого про руську історію ані про руське письменство, і тут

я міг сказати йому не одно нове. Так само мало що більше знав він і про польську літературу, і тут я нераз виступав з опозицією проти його занадто поспішних та односторонніх осудів і в обороні польських поетів. Натомість із німецької та англійської літератури він знав далеко більше від мене і тут я радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури він не любив і — на жаль скажу — сугерував і мені ту нелюбов. Я занедбав у гімназії навчити ся по французьки і потім довгі літа прикро почував сей брак, поки не навчив ся хоч від біди володіти тою мовою аж геть пізнійше, вже в 80-их роках.

Лімбахова нелюбов до Французів ішла так далеко, що він не признавав вартости французької літератури, на яку дивив ся крізь окуляри Лессінгової „Гамбурської драматургії“ і якої майже зовсім не знав окрім романів Поль де Кока, Олександра Дюма батька та Ежена Сі. Читане тих романів було гімназіястам заборонене, і власне для того многі з нас уважали своїм обовязком попрочитувати їх по змозі всі. Я прочитав лише „Вічного Жида“ та деякі з „Сімох смертельних гріхів“ Сі, одну повість Поль де Кока та одну Діма; під впливом Лімбаха я покинув читати инші, а зачитував ся натомість історичними повістями Шпіндлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жан Поля

Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі Св'яте Письмо, любував ся пророками і переклав віршами цілого Іова. Заставши мене раз при тій роботі Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він коротко. — Чого вам там шукати у Жидів? І хиба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось би се? Кому се потрібне? Хиба се тепер цікавить кого, чим цікавили ся ті люди перед тисячами літ?

От такі слова, зрештою рідкі в його устах, не значили, що Лімбах був якимось ворогом релігії. Я в загалі не завважив у його розмовах нічого такого, щоб могло натякати на такі чи иньші його релігійні погляди. Релігія в складі його думок і почувань не грала ніякої ролі, не існувала для нього. Мені навіть було-б чудно представити собі його в церкві або в костелі. Се був з погляду релігійного не скажу індіферентист, але повний аїностик: у нього не було змислу для релігії — таке бодай вражінє виніс я зі своєї знайомости з ним.

Так само як до Біблії я не міг заґрїти його до індійщини. Я спровадив собі був Боппові переклади деяких епізодів із Магабгарати і дав один прочитати Лімбахови. Він привіс

мені брошуру другого дня і кинув її на стіл з обуренєм.

— Хоче ся вам псувати собі смак і жолудок такою мерзотою! — крикнув він. — Се не поезія, не вірші, а якесь дрюче повязане по парі.

Я сказав, що на віршову форму не треба вважати; сеж віршував граматик, не поет, треба брати саму річ.

— Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи Індусів з американськими Індіанами. — Можна здуріти слідаючи за шаленими скоками їх фантазій. Жаль мені вас, що вам се подобає ся. Нічого з вас не буде.

Так само він не міг набрати смаку до середньовікової німецької поезії, до Пісні про Нібелюнів, до рицарських епопей та романів — розуміть ся, з висмком Дон Кіхота. Його вдача була реалістична, любила ясність красок і простоту лній. Гомер і Шекспір, Дон Кіхот і Вальтер Скот, Гете і Шіллєр, а особливо Діккенс, то були його улюблені письменники.

— Тих держіть ся! — повторяв він мені нераз. — Від них учіть ся не лише писати, але головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас дієть ся, що вас окружає. В баченю, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити ріжними очима і вона зробить ріжні вражіня. А найбільша часть людей, то

сліпі овади: не бачуть того, з чого ссуть кров. Ходять по сьвітї на помацки, як по темнім лісі. А прочитає в книжці опис сходу сонця або опис вечера або бурі, тай ахає дурень: „Ах, яке то гарне!“ Очевидно сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мізком не міг відчутти того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо Дікенс. Се Колюмбі свого рода: вони відкривають нам нові сьвіти, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростійшій, найбуденнійшій річі показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного.

Не диво, що отакими горячими промовами Лімбах впливав на виробленя моїх літературних поглядів та замилувань більше, ніж се могла чинити шкільна наука, майже наскрізь шабльонова та формалістична. Правда, й у Лімбаха не було ясного та одноцільного погляду; безпосередно поруч з такими поглядами, як наведений више, у нього межували такі думки, що поезія і загалом беллетристика повинні займати ся „висшими“ темами і навіть найнижші, найбуденнійші предмети „ублагороднювати“. Він над усі роди поезії цїнив драму, розумієть ся, писану ямбами, на взір Шекспіра або Шіллера, найрадше історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на висшій педесталї, дати йому глибшу, символістичну чи аллегоричну підкладку. Він не раз ці-

лими годинами з захватом розсновував перед нами аллегоричні толковання „Фауста“, „Вільгельма Теля“ та „Іфігенії в Таврії“, і часто договорював ся до думок зовсім суперечних з тими реалістичними та раціоналістичними поглядами, які з таким самим запалом виголошував перед людиною.

— Пане Лімбах, — скаже було дехто з молодих його слухачів, — то ви твердите, що се правда?

— Алеж очевидно правда.

-- А перед людиною ви твердили те й те зовсім суперечне з сим.

— І тамто правда! -- каже не задумуючись Лімбах.

— Як то, й одно й друге?

— А так.

-- Алеж одно перечить другому,

— То в нашій куражній мізку перечать ся наші власні глупі поняття. В природі, в дійсності нема ніякої суперечності, а властиво мільони суперечностей ходять собі рука в руку і сьміють ся з нас.

— Ну, в природі — нехай собі! Але в вашій голові як воно годить ся се з тим?

— Я не Beschwichtigungshofrat! Я не маю обов'язку мати все в згоді, — відріже було Лімбах. — Я з ніякою думкою, з ніяким поглядом шлюбу не брав. Завсїгда говорю так, як мені виходить з контексту. Вийде раз так,

другий раз инакше — що я тому винен? Я говорю, що думаю і як знаю, а ви собі міркуйте, як ви знаєте. „Ich bin kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch“.

Не знаю, відки він узяв отсю Маєрову приказку, що послужила епіграфом до його „Остатніх днів Гуттена“; мусів десь вичитати її в газеті, бо К. Ф. Маєра та його поеми, виданої пару років перед тим, не знав напевно. Але приказку любив повторяти нераз, і вона дуже добре характеризувала сього незвичайного чоловіка.

IV.

Xто він був, із якого стану, з якого міста, з якого роду? Про се його питати мені якось ніколи не прийшло до голови. Кожда розмова з ним, то був вилет у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас оточувала, щезали, по prostu переставали існувати. Ми переживали в такі хвилі те, що Гете писав про Шіллера :

Und hinter ihm im wesenlosen Scheine
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.

Я так і не дізнав ся ніколи, чим властиво займав ся, чим жив у Дрогобичі Лімбах, з чого вдержував — хоч у тій крайній нужді, з якої не вилазив ніколи — себе й свого сина. Його імя, його преділекція до німецької літератури і цілковитий брак якої будь патріотичної ноти в його розмовах — се була теж

одна з тих його прикмет, що робила розмови з ним привабними для мене і не допускала до них ані тіни фальші та робленого патосу — веліли догадувати ся, що він походив із німецької, мабуть урядницької родини, що займав Галичини. Які були первісно його обставини, які школи він кінчив, яке становище займав і з яких причин опинив ся на дні бідности, на тій абсолютній площі пролстарського життя, на якій я застав його — не знаю. З деяких натяків у розмовах — рідких і нецікавих — з його сином я міг догадувати ся, що й сам старий Лімбах був первісно якимсь урядником, мав жінку, яка вмерла з гризоти над його поведенем, доживши того, що її чоловіка за щось прогнано зі служби — одним словом, була якась тиха, мовчазна трагедія в його семейнім життю, і тїнь тої трагедії лежала перегородою між сином і батьком. Син майже ніколи не брав участі в розмовах батька з учениками, державсь осторінь, вічно зайнятий лекціями, якими заробляв на удержане своє а може й батькове. Чи й старий Лімбах давав які лекції, не знаю; здаєть ся, що ні. Ближшою до правди мені видаєть ся поголоска, яку повторяв дехто в Дрогобичі, що він займав ся покутним писарством, але й тут я з власного спостереження не можу сказати нічого.

Чи він пив? І того не знаю. Пяним я його не бачив ніколи, горівчаного духу від нього

не чув так само як і цинічних розмов, у яких любують ся налогові п'яницї в його віці. З якої причини його видалено зі служби — коли правдива ся моя догадка — не вмію придумати. Що він не покрав нічого, про се свідчила його бідність; що не пропив анї не програв у карти, за сим промовляв брак усякого слїду налоговости і та молодеча свїжість та наївність духова, що виявляла ся в його розмовах і так притягала до нього наші молодечі серця. Та коли й були які плями в його минувшині, в усякім разі він дав доказ незвичайної сили духа, зкинувши з себе всі давні шкаралющі, спустивши ся з сином на саме дно бідности і ходячи по тїм дні так безжурно та безпристрасно та помагаючи синові вибити ся в гору.

Здавши матуру я перейшов до Львова на університет і покинув обох Лїмбахів у Дрогобичі. По році ми знов здибались у Львові. Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній улиці. Старий Лїмбах був такий самий як у Дрогобичі, бідно вбраний та безжурний, усе чимось зайнятий, та все готов фуркнути від того занятя в безконачні розмови про літературу та естетику. Молодий Лїмбах був слухачем університету, мав дуже добру лекцію у одного з університетських професорів, — перед ним стелила ся дорога до життя, що правда, повного праці, але до-

статного та урегульованого, далекого від тої пролетарської голоти, до якої так привик його батько.

— Ну, що чувати? Як живете? Що нового читаєте? — Такими питаннями привитав мене старий Лімбах, коли ми здибали ся раз на вулиці. — Заходьте до мене, поговоримо.

І у нас було про що говорити. Я тоді зачитував ся „Дѣтствомъ, отрочествомъ и юностью“ Толстого та першими романами Золі, що вийшли в російських та польських перекладах (Німці ще тоді, 1876 р. Не знали й не перекладали сього письменника). Я знав уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і натуралізм, про соціяльне питанє та соціалізм, і пробував зацікавити тим усім Лімбаха. На жаль по російськи читати він не вмів, а польський переклад першого тома „Руґон-Маккарів“ прочитав.

— Той пан Золь... Золь... ну, ну, він добре пише, добре пише, — мовив він віддаючи мені книжку. — Але він злий! Він лютий! Чого він такий злий? Кождий його опис, то бомба. Кождий діяльоґ, то ніж у серце. Чого він так сердить ся на весь сьвіт?

Я відповідав йому, що не можу добачити такої сердитости у Золі.

— Не можете добачити? Е, ви того не розумієте. Він мусів дуже бідувати, його мусіла наскрізь перепалити зависть.

Я всьміхнув ся на таку здогадку.

— Адже й ми з вами бідували —

— Е, що, не говоріть! — буркнув він, і перший раз я почув у його словах якусь прикру, сердиту ноту. — Не можна так казати: „ми з вами“. Що ви рівняєте себе зо мною? Ви жили бідно, але не бідували. Розумієте? То величезна різниця. Жили в бідності, але рівно, правильно, не знаючи иньшого життя, отже не знаючи ані зависти, ані такого, щоб одного дня не відати, що будете їсти, де подієтесь на другий день. То значить бідовань. Ви щасливий чоловік. Ви жили бідно, але не бідували. То ви й не можете тут, у того пана Збля, дочути ся тої ноти.

— Алеж власне в ньому хвалять і подивляють його об'єктивність, незрівнану вірність його описів і обсервацій, його повну правдивість — вирецитував я.

— Дурниця! Глупі формули! Für die Katz! — буркнув Лімбах. — Правдивість! Що таке правдивість? Правда, абсолютна правда недоступна для нас. Кождий бачить лиш те, що йому дозволяють бачити його очі, і бачить так, як уставлені й зафарбовані ті очі. В одного вони зафарбовані на зелено, то й бачить він усе в весняній зелени; у иньшого на червоно, то й бачить усе в огнистім сяєві. А у пана Збля вони зафарбовані на жовто, то й бачить він усе жовте, так як сальон його старої Ру-

гонихи. Ні, волю Діккенса. Тамтой і забавить і пострашить, а сей мов розбійник вирветь ся чорт зна відки, і хапає за горло й дусить. І по що? За що? Що я йому винен?

Ще від дрогобицьких часів Лімбах живо цікавив ся моїми літературними пробами; не диво, що зацікавив ся й тепер.

— Що нового пишете?

Я відповів йому, що задумав у ряді дрібних нарисів та сцен змалювати ту частину галицької суспільности, яку встиг доси пізнати.

— Machen Sie aber mich nicht unsterblich!
— зажартував він сьміючись. А потім додав:

— Ну, покажіть, як ви берете ся до сього. Хочу бачити, що ви переняли від от-сього пана Збля. (Не знаю чому, може зі своєї вродженої нелюбови до Французів Лімбах за-всїгда називав Золю якомсь ущипливо „пан Золь“, мабуть покриваючи тою ущипливістю симпатію, яку в глибині душі почував до сього письменника).

Найблизшим разом я приніс і прочитав Лімбахови свою „Лесишину челядь“. Початок подобав ся йому.

— Гарно, гарно, — буркотів. — Є певна мелодія, є й пластика, і невеличкий чуттєвий підклад. Ну, ну, далі!

Але коли я дочитав до кінця, він зморщив брови.

— По що ви попсували іділлю? Початок заповідав іділлю, а ви при кінці набовтали якогось квасу.

Я сказав, що у мене зовсім не було наміру писати іділлю, що я хотів кинути на папері профілі кількох осіб, які я знав у дитячих літах.

— Für die Katz! — мовив сердито Лімбах. — Кому яке діло до того, чи ви знали тих людей, чи ні? А ви з початку розохочуєте, розгріваєте нас своїм малюнком природи, ми виходимо в чистих сорочках гріти ся на сонечку, а ви тоді бух на нас холодною водою. І по що? Що вам із того прийде? Се нечемно і... і нельояльно. Се надужите довіря!

Я почав толкувати ся, та не переконав старого.

— Ні, без потреби ви берете ся наслідувати того пана Збля! Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги!

В половині того року мене арештовано. Аж по році, весною 1878 р. я знов побачив ся з Лімбахом. Він був якийсь здержаний у розмовах зо мною; я рідко міг застати його дома тай розмови наші не були вже такі свобідні та наївні, як давнійше. Якась тїнь лежала між нами.

Раз я попросив у Лімбаха дозволу, одержати декілька листів із за границі на його

імя, бо листи адресовані на моє імя пропадають. Не надумуючись він дозволив, але одержавши один лист із Женеви так перелякався, особливо коли відчинивши його не міг нічого прочитати, що готов був бігти з ним до поліції. На щастя я надійшов ще в пору і вратував листа. Старий Лімбах якось ніби засоромився свого переполоху, коли я для заспокоєння прочитав йому лист і переконав його, що його зміст був зовсім невинний. Та проте я зараз же понаписував куди треба, щоб на Лімбахове імя листів більше не посилено. Як жеж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив, як старий Лімбах доглянувши мене з далека на вулиці, сквапно переходив на другий бік вулиці і йшов відвернувши ся в протиний бік, аби не стрічати ся і не витати ся зо мною! Я тоді вже на власній шкірі пізнав різницю між бідністю й бідованем, пізнав і те чуте, якого вперед не міг дочути ся на дні жовчних описів Золі. Я більше не сходив ся з Лімбахом.

Через рік він із сином виїхав до Кракова, де його син кінчив університет. Там старий Лімбах і вмер, і я більше не бачив його.

1—3 мая 1903.

БОРИС ГРАБ.

**Присвячую
дру Ів. Копаचови.**

Борис Граб був хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірських селі Д. коло Добромиля віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до Василян, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син скінчивши гімназію йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, бо й учителі гляділи на нього як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість, замилюване до порядку і точности і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських язиків, прочитав у кождім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в таким непросьвітнім городі, як Перемишль, — але крім того живучи два роки у столяря вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в семій клясі не побоювався насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучуване його сина вивчився й того у школярів так погордженого ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і иньших учити ся ремесла і обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розумів ся, на дармо. Отсе намагане сполучити науку з фізичною працею звело Бориса до купи з Міхонським, який сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старав ся по зможі дати його думаню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлости.

Міхонський, се була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназійними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного, покvapного ходу і бистрого, але миготливого погляду аж до методи навчання приступної, живої і щиро предметової (він учив математики, льогіки й психольогії), а заразом прибраної

в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику, — все, кажу, в нїм було немов навмисно зложене з суперечностей. Мягкого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика — хоч і здібного, але повільного, флґматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той сам чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється, — і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичности, повільного але ясного думаня, точности й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

— Не надто квап ся, не надто й гай ся, нічого за много! — отсе були його улюблені приказки. Ученик, який на завдане питанє відповідав занадто швидко й гладко, від разу збуджував його недовірь.

— А покажи но ти мені книжку, з якої ти се так гладко на память вивчив ся! — звик він був говорити такому ученикови вислухавши його відповіді, а коли той упирав ся при тім, що говорить се не з памяти, а з голови, завдавав йому для проби таке питанє, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мисленя у своїх учеників. І вже у кого побачив, що відповідь на питанє виходить справді здобутком його власної, хоч і не-

величкої духової праці, для такого мав велике поважанє.

— Власна думка! Власна духова праця, ось у чім властива ціль гімназії! — повтаряв він не раз. — Ти думавш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасть ся тобі потім у житю на щось? Не вір тому! Хиба на вчителя підеш, тай то в таким разі придасть ся тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житю інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремесника — все се зовсім ні до чого не здало ся. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії, за рік, за два половина з вас забуде читати по грецьки, латинської книжки до смерти не візьме в руки, а на логаритми буде дивити ся, як теля на нові ворота. І щож з того виходить? Я знаю, дехто скаже: дурні професори, дармо гають час собі й нам і вчать нас непотрібних річий. Отже не правда! Ми з вами як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць — ніби тих граматичних форм, алыгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходять! Головна річ у тім, аби ви навчили ся володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчить ся з разу дивити ся очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти

духовними органами, виробляє пам'ять, порядне думанє, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія, се таж гімнастика, лише на широкій, духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узяти ся до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє житє. Аж там, за дверима гімназії почне ся те, що має придати ся тобі вжитю, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблюване здібностей, а з них найвища, найдорожша — здібність власного думаня.

Борис Граб від разу, ще в третій класі нижшої гімназії звернув на себе увагу Міхоньського. В ту пору се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіми учениками своєї класи визначував ся нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волосєм і — першою льокацією. Наука в двох перших гімназіяльних класах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'ятю, що всі виклади вчителїв запам'ятував від разу в школі, не вчив ся дома нічого, але поробивши писемні роботи, коли були позавдані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив звичайно своїх товаришів однокласників, і то так, що один або два платили йому по два гульдєни місячно, а на вчїне сходив ся весь „сірий кінець“ класи), втікав із гурту і забавляв ся по своєму. Жив він у дуже поганій часті міста, над невеличким

поток, обставленим по двох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччє і ходив по нїм визавши чоботи. Поруччє було не високе, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самїм березї потока, а берїг був високий і стрїмкий і стїною здїймав ся в гору на яких три сяжнї. Не було нічого лекшого, як гримнути з поруччя в потїк, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камїнем. Понад оту пропасть ходив Борис цїлими годинами; иньшим сьвіт крутив ся, коли лише з противного берега глядїли на нього, а йому байдуже. Тай полїция ніколи майже не заходила в ту часть мїста, щоб була могла заборонити йому тої гїмнастики.

Раз якось Міхоньский переходив туди і побачив Бориса на тїй еквілїбристицї. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокїйно, рівно, не змигаючи оком із поруччя і нічого бїльше не бачив. Він був подїбний до люнатика. Міхоньский наблизив ся аж зовсїм до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянув ся, змішав ся. Міхоньскому бачилось, що він ось-ось захитаєть ся і впаде, тож прискочив і захопив його за руку.

— Що се ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про... про... — лепотїв хлопець і мов прикипївши стояв на мїсцї, на поруччю.

— Злїзь на землю і говори порядно! — остро промовив Міхоньский.

Борис зіскочив з поручя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмівш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарациї маєш?

— Маю.

— І чогож ти ходиш туди?

— А щож маю робити? — простодушно запитав Борис.

— Алеж тут можеш вязи зломити.

— Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах альгебри він мав з ним муку: анї стати, анї крейду взяти, анї писати, анї говорити порядно Борис не вмів, але за те в його відповідях учитель бачив розум і проблески власної думки.

— Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

— Ходи, хочу подивити ся.

Борис попровадив його.

— Як тут вохко! як тут брудно! як тут тісно! який тут галас! яка тут задуха! — раз по разу викрикував Міхонський. — Ну, і не диво, що ти волиш по поручю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти, то смерть! Чому тебе батько не помістив де инде?

— Бо сей господар його знайомий.

— Як маєш вільний час, то приходи до мене, — мовив учитель. — Ти знаєш, де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Сей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз того домика Борис не раз бачив гарне, панське уряджене в його середині і стидав ся йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його клясі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але напружуючи всі сили духа й тіла старав ся зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду а в ліву губку, словом, робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв з боку і пильно дивив ся на нього не кажучи ані слова. Тільки всьміхав ся з за своєї густої, чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець! — сказав він ніби сам до себе, але так, що ціла кляса вчула; вчув і Борис. Його серце заметало ся, затріпотало якоюсь радістю; він почув сором, що не заслужив на таку добрість учителя, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиєтував йому яєсь завдане. Борис написав і по короткім розмислі спокійно,

не поспішаючись, за порядком узяв ся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по клясі і любував ся.

— Добре! — сказав він, коли робота була зроблена. — Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду й губку і сів.

— Гов! — скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось. — Борис Граб! А скажи но ти мені, хто найбільший дурень у тій клясі?

— Я — сказав Борис не надумуючись.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис запняв ся, почервонів по самі вуха — і розплакав ся.

— Ага, бачиш! — сказав Міхонський. — А на другий раз не будь дурнем і приходи.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусів освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довіре, а потім узяв ся „цивілізувати“ сього дикуну. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сідати, навчив тої акуратности й економії у всіх рухах, словах і поступках,

що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узяв ся робити з ним хатню гімнастику (тоді се ще була у нас нечувана новість), аби призвичаїти його до скорости, прецизії й грації в рухах. Він постарав ся і винайшов для нього ивше, здоровійше помешканє, власне у столяря, і велїв Борисови в вільних хвилях учити ся столярства. Книжок поки що не давав йому ніяких. „Досить з тебе й шкільних, — говорив він. — На инші прийде черга потому. Тепер роби на варстатї!“

І Борис робив. Аж у пятій клясі Міхонський бачучи, що хлопчина і фізично виробив ся, став здоровий як дубчак, моторний та цікавий, і що дух його доволї зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читаня зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміеть ся, від тої азбуки людськості та цивілізації, від Одиссеї, яку дав читати хлопцю в польськїм перекладї. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька день і привїс Міхонському книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?

— Прочитав.

— Ну, розкажи менї, що ти прочитав?

Борис був приготований на се питанє. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

— Ну, добре, — мовив Міхонський. — Але знаєш ти що, се тільки одна половина Одиссеї, оте все, що ти мені тут розповів.

— Одна половина! — скрикнув здивований хлопець.

— Еге, одна половина.

— Значить, є ще й друга?

— Є й друга.

— А де? можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину.

Борис був троха розчарований, узяв книжку, але кілька день не мав охоти брати ся на ново до читаня.

— А що, знаходиш другу половину Одиссеї? — запитав його Міхонський.

— Ні, не знаходжу.

— А читавш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе! — на пів лагідно, а на пів якось жалісно скрикнув Міхонський. — Ти не зачинав другий раз читати, а то-б певно знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Незачинав, — сказав засоромлений Борис.

— То то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець як ти як прочитає таку розумну книжку як Одиссея, то мусить знайти й другу її половину.

Ся розмова глибоко шпигнула Бориса. Він постановив собі ніколи не брехати і зараз же взяв ся другий раз читати Одиссею. Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на память рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав від малечку. Чим далше вглубляв ся в поему, тим більше блідли в його памяті фантастичні пригоди та мітольоґічні дивогляди, а за те тим яркійше визначували ся картини сільського віча, возової подорожі полевыми дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмате на річці, гостини, саду, сільських игрищ, життя пастуха в полі і т. и. Другий раз він прочітав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів сим разом Міхонському зовсім инший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданю ще більше сьвіжости, ясности та виразу.

— А видиш! — сказав Міхонський, стараючись не надто сильно показати свою радість.

— Правда, що ся половина рівно цікава, як і тамта, яку ти мені розповів першим разом?

— І ще цікавіша! — мовив утішений своїм відкритєм Борис.

— А чому цікавіша?

— Тому... тому... — Борис хвилю вагував ся, немов шукаючи слів, щоб вияснити те,

що не зовсім іще ясно зарисовувалось у його душі. — Я думаю... мені представляє ся ціла Одиссея як дім. Отсі малюнки з життя, то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди, то гарні різьблені та мальовані оздоби, танки, галерійки...

— Bravo! — сказав Міхонський. — І неправда, хто перший раз оглядав дім, той на сам перед зверне увагу на ті побічні річи, стовпчики, вікна, мальовила по стінах, драперії. Треба вже тямучого чоловіка і уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинка, на весь його плян, на тривкість фундаментів, уставлене дверей та печий. А для тих, що живуть у домі, се далеко важнійше, ніж ті оздоби, які иноді стають навіть завадою, які з певним накладом праці треба оберегати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу тобі ще один секрет. Те, що ти доси бачив у Одиссеї, ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона річи. По за тим, що ти бачив тепер, криється иньша, ще далеко цікавіша історія.

Борис витріщив на вчителя заіскрені цікавістю очи.

— Бачиш, то так, — мовив Міхонський. — Читаючи її перший раз ти перебіг немов по одній лівії через її зміст, немов вузенькою стежечкою через поле. Ти любував ся лише

бігом та закрутами тої стежки, не багато зважаючи на ціле поле. Правда?

— Правда.

— Читаючи другий раз ти вже бачив, що ся стежечка, то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

— Здаєть ся, так.

— Бачиш. Та доси ти студіював Одиссею, що так скажу, пляніметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував — і не міг — піднести ся вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий сьвіт наділений власним рухом, власним житєм. Се був би, що так скажу, стереометричний погляд. Ну, та на се ти ще за молодий. Маєш час. Колись, по матурі, або ще пізнійше, як вийдеш у своє власне, практичне житє, як попрубуєш і для себе сотворити свій власний матеріяльний і духовий сьвіт, тоді попрубуй також іще раз прочитати Одиссею. Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш се?

— Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеви руку.

— А не забудеш?

— Ні, не забуду.

— І затам собі мій дезідерат: при читанню всякої книжки від пляніметричного способу баченя доходить до стереометричного. Я знаю,

се тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що се вже все, що осягнувши той ступінь ти вже матимеш ключ до цілковитого розуміння творів людського генія. Ні, сину (се перший раз Міхонський назвав Бориса сином і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушенє, якусь дивну м'якість у його голосі); ні, се все лиш один ступінь, лиш початок, так само, як пляніметрія й стереометрія, то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати, механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хемію; далі сам процес його твореня, його звязок з тодішнім часом, що його автор узав із минувшини, зі своєї сучасности, далі дійдеш до оцінюваня самих основних ідей, так сказати психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взяла ся думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуть ся тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіюваня того життя і виявляє на кождім кроці стількож безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само жнтє.

— Та не вже можна задавати собі такі питання? — запитав несміливо Борис, якому

зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна але й треба, — мовив Міхонський.

— І в надія дійти в таких річах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсь відповіді! — з притиском мовив Міхонський. — Що значить „правдива“ відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питаня і дати на нього відповідь згідну зі звісними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів, або розумітимуть наші факти не так як ми, то й відповідь їх буде инша. Ну, та годі про се. Ще маєш час на такі річи. Ти ще — він усміхнув ся ласкаво — на пляніметричнім погляді стоїш. Читай далі! Читай не богато, не швидко, а старай ся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про се більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкрасші твори Гетого, Шіллера, Лессінга та Вілянда. Шекспіра читав у німецькім перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто-б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського він зараз у пятій класі записав ся на французьке, і по двох роках дійшов до того, що міг у оригіналі читати Моллєра, Расена та Корнеля. Знаючи латин-

ську та французьку мову він при помочи Міхонського легко вивчив ся італійської, перечитав обовязкове I promessi sposi Манцоні, та його тягло до Данта й Аріоста. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по матурі, а тимчасом поглублював його розуміне прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів усесвітної літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із пляніметричної — по його термінології — стадії розуміня переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його з одного боку розуміти всякий твір людського духа на основі того часу і тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідощів та настроїв тогочасних людей, а не з готових шабляонових конструкцій шкільних підручників. Тоді по за шкільними підручниками були в моді серед гімназіальної молодіжі більші „Weltgeschicht“-и Роттека й Шльоссера, та Міхонський не радив Борисови читати їх.

— У загальних нарисах, — мовив він — мавш усесвітну історію в школі. Сю мусиш вивчити, хоча там девять десятих дурниць. По що тобі ще збільшувати той балаєст і набивати собі голову готовими конструкціями, які для

свого часу і для їх авторів може й мали якусь значіне, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибоше вийти в студіоване якоїсь історичної епохи, то йди просто до жерел, до сучасних тій епосї писань, або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодіжи, більше шкідливу ніж позиточну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанем компендій історії літератури.

— Се не для тебе! — говорив він. — Старай ся на сам перед пізнати як найбільше творів літератури з власного читаня, а тоді вже бери ся й до історії літератури. Я би велїв попалити девять десятих частий усіх тих компендій. Се по просту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але по верха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужше роасердив ся Міхонський на Бориса (се й було лиш один-однісінький раз), коли випадково Борис, діставши від якогось товариша в позичку естетика Лемке, сьвіжо тоді видану по польськи, принїс її до свого вчителя і запитав, як йому брати ся до її прочитаня?

— Кинь се геть! Навіть не диви ся на се! То сьміть! То дурниці від першого слова до остатнього! — кричав Міхонський. — Зараз перші слова „наука о рієкніє“, то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту тай в загалі не є ніякою наукою. Красота, то наше суб'єктивне почуванє певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почутє краси. А по за нашим особистим почутєм ніякої краси нема, хоч най собі ті німецькі блятери кричать і на головах стають. Не читай того! Вчи ся дивити ся на природу, на твори людської штуки, але дивити ся власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдо-естетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладнійше їм будеш придивляти ся, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробить ся твій смак. А отакі естетики, то властиво лише школи для вироблюваня говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчать медведів танцювати — всіх на один лад і всіх без тям.

Обік чільних творів літератури — про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови — Міхонський давав Борисови читати добрі житє-

писи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом. Оттак прочитав Борис Люїсову біографію Гете та Екерманові розмови з Гетем, польські спомини Паска, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенута Челліні та Гетеву *Wahrheit und Dichtung*. Жива основа — ось на що головню старався Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з поза артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духа, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задоволявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

— Власне над тим, утім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, тай ти дізнаєшся про се в свій час. А тепер іще маєш час. Се вже належить до стереометричного способу задивлювання, а для сього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напірав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болочу резигнацію чоловіка навченого здержливості давнішими сумними досвідками. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонський був емігрантом із Росії,

що одержав незвичайно широку освіту і готовив ся мабуть для далеко виднійшої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназійного „бельфера“ в галицькім провінціяльнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в сьвіт. Загнаний обставинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну як ангелик донечку, він чув потребу хоч якої будь духової, свобіднійшої і шкільним регуляміном не прописаної роботи, і вдоволяв сю потребу працею над ширшим, свобіднішим розвиванем бодай одного, найздібнійшого та найхарактернійшого — як йому бачилось — із поміж своїх учеників.

Але на розвою тіла й розуму не кінчалась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважнійше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманнійше, ніж її розуміють звичайно гімназійльні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназійльних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, п'ятки і зносини з дівчатами, стояло імя Міхонського в числі тих, що головували против виключеня, і то звичайно такий голос подавав він сам один.

— Я не похваляю тих поступків — говорив він, — але одно те, що вони все таки не

такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально убивати хлопця, а друге те, що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А що до дівчат — ет, не варто й говорити те, що вже давно воробці повинні-б на дахах цвіркати!

Розуміть ся, такі його слова справи не поправляли і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались „убивати морально“ що року по кілька або й по кільканацять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробив ся правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та п'ятику. Тай ніколи йому було: завсіди навал роботи, тай то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою п'ятикою його від неї не відтягнеш. А втомить ся було шкільною наукою та читанем позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А по за тою дрібною, щоденною роботою виднілись такі широкі, світли й безмежні горизонти нової, ще красшої і приманнішої роботи, що забулись хоч на

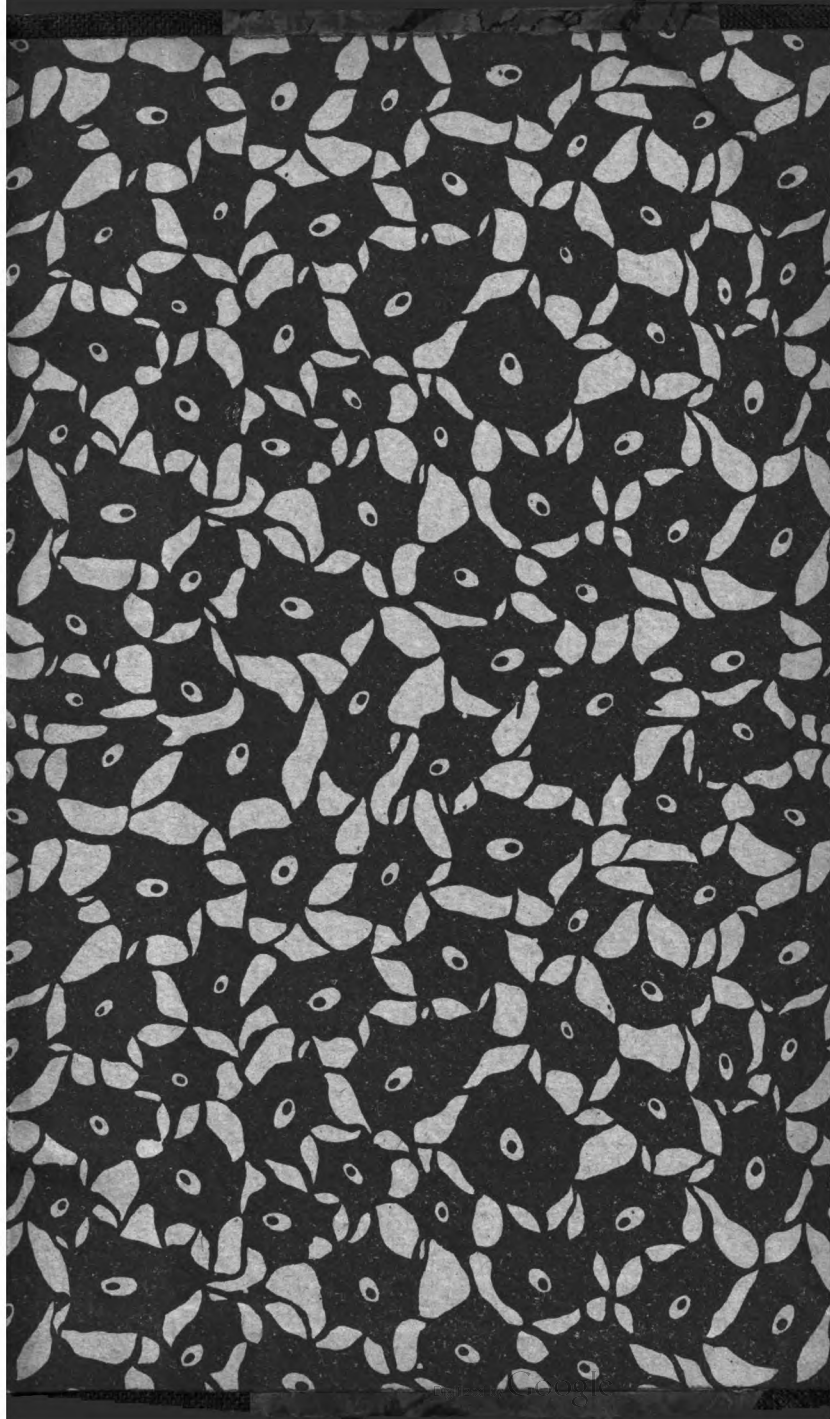
годинку, заголомшитись чи то картами, чи трупком Борис уважав би для себе простою страстю, а не привимністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив у хлопячій душі постанову — ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із сеї постанови мов із зернятка виплекати гарну рослину — чесну отвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різнородній і для того не вбійчій, все бадьорій праці Борис привик добре обраховуватись зі силами, приступаючи до якої будь роботи. Він привик числити ся так само й зі словами, не обіцявав такого, чого не міг сповнити, а обіцявши докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєднанні та несконплікованім способі життя гімназійного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусів крутити, вибрихуватись, як то кажуть, милити очи. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що будь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповідь просто, що сього не знає; тай у таких разях він, широко як на гімназіяста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики з разу на пів жартом про-

звали його „Епаміондом“, вчитавши в латинських виписах Шенкеля реченє про сього старинного героя, „qui ne joco quidem mentiretur“. Під назвою „Епаміонда“ знала Бориса вся гімназія.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 071053414